

Київський національний торговельно-економічний університет
Кафедра міжнародного приватного, комерційного та цивільного права

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

«САНКЦІЇ В ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ»

Студентки 2 курсу, 5 м групи,
спеціальності 081 «Право»
спеціалізації «Комерційне
право»

Фроль
Вікторії Вікторівни

Науковий керівник
к.ю.н., доц.

Мельничук Максим
Володимирович

Гарант освітньої програми
д.ю.н., професор

Бакалінська
Ольга Олегівна

Київ 2018
ЗМІСТ

ВСТУП	3
--------------------	---

РОЗДІЛ 1. СУТНІСТЬ САНКЦІЙ ЯК ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

1.1. Поняття та види санкцій у юридичній науці.....	8
1.2. Юридична природа господарсько-правових санкцій.....	19
1.3. Класифікація господарсько-правових санкцій.....	33

РОЗДІЛ 2. ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИХ САНКЦІЙ ТА ПОРЯДКУ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ

2.1. Відшкодування збитків як вид господарсько-правових санкцій.....	42
2.2. Штрафні санкції у сфері господарювання.....	58
2.3. Сутність, види і порядок застосування оперативно-господарських санкцій.....	69
2.4. Адміністративно-господарські санкції в системі господарсько-правових санкцій.....	85

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	102
-------------------------------------	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	108
---	-----

Актуальність теми. Поступова інтеграція України до європейської спільноти, бурхливий розвиток економіки, активна діяльність суб'єктів господарювання та взагалі прагнення українського суспільства дійти правового господарського порядку, що передбачає для рівних перед законом суб'єктів господарської діяльності ефективний механізм захисту своїх прав, спричиняють потребу постійного вдосконалення господарського законодавства у сфері підтримання договірної дисципліни.

Зважаючи на те, що Конституція України закріпила право кожного займатись не забороненою законом підприємницькою діяльністю, важливе місце серед юридичних гарантій законності у сфері господарювання, безумовно, займають господарські санкції, що застосовуються до суб'єктів господарювання за результатами їх діяльності у господарсько-правових відносинах.

Значну частину положень щодо наведених санкцій визначено та узагальнено з прийняттям Господарського та Цивільного кодексів України (надалі ГК України та ЦК України). Крім того, окремі аспекти господарсько-правових санкцій знайшли своє вирішення у низці спеціальних законодавчих та підзаконних актах, а також у рекомендаціях, листах і постановках вищих судових органів щодо розгляду конкретних справ. У той же час аналіз правової основи господарсько-правових санкцій та їх застосування свідчить про необхідність подальшого вдосконалення багатьох положень.

До того ж, проблеми, що виникають у межах правового регулювання та в процесі застосування господарських санкцій носять не лише теоретичний характер, а й набувають неабиякого практичного значення. В першу чергу на це вказує неоднозначність вирішення судовими органами та самими суб'єктами господарювання питань щодо форм господарсько-правових санкцій, що призводить до оскарження судових рішень та зайвих витрат суб'єктів цих відносин.

Таким чином, зважаючи на те, що у науковій літературі, присвяченій загальним питанням господарського права, особливості того чи іншого виду господарських санкцій не піддаються ґрунтовному системному аналізу, що був би

зосередженим на встановленні специфіки їх правового регулювання та практики застосування, зокрема, її вплив на еволюцію інституту санкцій у господарському праві України, актуальним на сьогодні є дослідження та вирішення в ході цього дослідження проблем, які виникають у процесі застосування господарсько-правових санкцій. Тому постає необхідність, ґрунтуючись на теоретичних здобутках юридичної науки та положеннях чинного законодавства, здійснити детальний аналіз сутності господарсько-правових санкцій відповідно до сучасного рівня розвитку сфери господарювання.

Результати дослідження, теоретичні висновки, узагальнення, пропозиції та рекомендації, наведені в роботі, ґрунтуються на аналізі чинного законодавства та правозастосовчої практики, а також наукових надбаннях вчених-правознавців: М.І. Брагінського, В.В. Васькіна, О.М. Вінник, В.П. Грибанова, О.С. Іоффе, М.С. Карпова, Т.Е. Каудирова, С.Ю. Гапало, О.Е. Лейста, Н.С. Малєїна, В.К. Мамутова, І.Б. Новіцького, А.В. Малька, Б.І. Пугінського, З.Ф. Татькової, В.С. Щербини та багатьох інших.

Мета і завдання дослідження. Мета даного наукового дослідження полягає в розробці науково обґрунтованих висновків і рекомендацій з приводу вдосконалення правового регулювання санкцій у господарському праві України для більш раціонального їх подальшого застосування на практиці, зокрема, в тогочасних умовах розвитку економічних відносин.

Для досягнення вищенаведеної мети були поставлені наступні **завдання**:

- з'ясувати правову природу санкцій та їх співвідношення з категорією юридичної відповідальності; здійснити видову класифікацію санкцій;
- сформулювати поняття й основні ознаки господарсько-правових санкцій, визначити їх основні функції; з'ясувати як саме пов'язанні господарсько-правові санкції з господарсько-правовою відповідальністю;
- провести детальну класифікацію господарсько-правових санкцій;
- здійснити ґрунтовний аналіз господарсько-правової санкції відшкодування збитків, визначити її сутність та особливості застосування;

- визначити дискусійні питання в межах штрафних санкцій і внести пропозиції щодо вдосконалення їх правового регулювання;
- розкрити поняття, особливості та порядок застосування оперативно-господарських санкцій як заходів делегованого державного примусу в сфері господарювання; сформулювати рекомендації щодо порядку їх практичного застосування;
- визначити місце адміністративно-господарських санкцій у системі господарсько-правових санкцій; систематизувати адміністративно-господарські санкції на основі їх класифікаційного поділу.

Об’єктом дослідження виступають суспільні відносини, що виникають у результаті застосування господарсько-правових санкцій.

Предметом дослідження даної роботи є санкції в господарському праві України.

Методи дослідження. Методологічною основою проведеного наукового дослідження є система філософсько-світоглядних, загально-наукових та спеціально-наукових методів пізнання.

Діалектичний метод дозволив визначити сутність, функціональне призначення господарсько-правових санкцій та їх співвідношення з суміжними категоріями. Історичний метод був застосований для дослідження витоків і походження деяких понять у межах дослідження («санкція») та дозволив виявити основні закономірності та перспективні напрямки їх еволюції. За допомогою системно-структурного методу було здійснено класифікацію санкцій (як загальнотеоретичної категорії), господарсько-правових санкцій, викладено види оперативно-господарських та адміністративно-господарських санкцій згідно з законодавством України. Метод моделювання був застосований для формулювання пропозицій і рекомендацій щодо вирішення певних теоретичних проблем, вдосконалення й оптимізації діючого законодавства у сфері застосування господарсько-правових санкцій. Юридико-технічний метод на основі семантичних, мовних, логічних та спеціально-юридичних засобів сприяв розмежуванню деяких правових категорій («шкода» та «збитки», «знищення» та

«втрата» та інші), дозволив провести аналіз чинних правових норм на предмет наявності в них колізій тощо. У роботі використовувався також і порівняльно-правовий метод виявлення специфіки правового регулювання та практичного застосування санкцій у сфері господарювання.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена низкою передумов. По-перше, випускна кваліфікаційна робота являє собою комплексне теоретичне дослідження інституту санкцій у господарському праві України, в межах якого було здійснено аналіз поняття, основних ознак, класифікації господарсько-правових санкцій, на основі існуючих теоретичних надбань радянського періоду і враховуючи корінні зміни в законодавстві та юридичній науці України з моменту проголошення її незалежності. По-друге, теоретичні здобутки роботи є практико-орієнтованими. Так, більшість узагальнень та висновків являють собою певний комплекс теоретико-практичних пропозицій і рекомендацій, що можуть знайти своє застосування як при подальшому науково-теоретичному дослідженні господарсько-правових санкцій, так і в умовах реалізації останніх у межах конкретних господарських правовідносин.

Практичне значення отриманих результатів роботи полягає в можливості їх використання у подальших науково-теоретичних дослідженнях, для вдосконалення чинного господарського законодавства, що регулює порядок реалізації господарсько-правових санкцій, у процесі застосування останніх на практиці сторонами-контрагентами в конкретних господарських правовідносинах, а також у навчальному процесі для підготовки навчальних посібників, підручників, навчально-методичних матеріалів з господарського права тощо.

Публікації: За результатами проведеного дослідження було підготовлено і надруковано наукову статтю на тему: «Штрафні санкції, як вид господарсько-правової відповідальності» у збірнику наукових статей студентів «Правове забезпечення підприємницької діяльності». К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. – Ч. 1. – С. 206–213.

Структура випускної кваліфікаційної роботи. Робота складається з вступу, двох розділів, до яких входять сім підрозділів, висновків та пропозицій, списку використаних джерел. Повний обсяг роботи становить 121 сторінки, з яких 93 сторінки основного тексту та 13 сторінок списку використаних джерел (140 найменувань).

РОЗДІЛ 1

СУТНІСТЬ САНКЦІЙ ЯК ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

1.1. Поняття та види санкцій у юридичній науці

За останні роки чимало досліджень у теорії права були присвячені такому поняттю як санкція, і не дивно, що визначаючи його сутність було виявлено значні розбіжності у поглядах провідних науковців. Причинами, зазначеної неузгодженості, можливо, є багатозначність самого терміну, що має іншомовне походження, або ж відсутність законодавчої його дефініції.

До того ж, суперечливі підходи до інституту юридичної відповідальності як такої, зокрема спроби виділити позитивну відповідальність, мають не менший вплив на тлумачення змісту санкції норми права та спричиняють жваві дискусії серед науковців. Тому, зважаючи на те, що формулювання науково обгрунтованого поняття санкції має вагоме значення для побудови коректного поняттєвого апарату, а також відчутне практичне значення, адже законодавець повинен системно охороняти правопорядок за допомогою збалансованих санкцій, вважаємо за доцільне здійснити більш глибокий їх аналіз.

Дослідження у загальнотеоретичному та процесуальному контекстах цієї іншомовної категорії варто почати із з'ясування її етимології. Отже, санкція (від лат. *sanctio* – непорушна постанова; найсуворіший припис) як багатозначний термін тлумачиться залежно від специфіки використання її у тексті, а саме:

- 1) як затвердження чого-небудь вищою інстанцією; визнання законності чогось;
- 2) у юридичній лексиці має чотири основних значення:
 - а) заходи, що застосовуються до правопорушника і тягнуть для нього певні несприятливі наслідки;
 - б) структурна частина загальної норми права, яка вказує на можливі заходи впливу на порушника даної норми;

в) в процесуальній сфері термін «санкція» використовується для визначення згоди компетентного державного органу на вчинення тих чи інших юридично значущих дій [114, с. 69];

г) у міжнародному праві як заходи впливу щодо держави, яка порушила міжнародну угоду;

3) у політології позначає каральні дипломатичні, економічні та суспільні дії стосовно держави, яка порушила міжнародне право (може також відноситися і до військових дій, вжитих з тією ж метою);

4) в економічній лексиці – у кредитних відносинах як заходи впливу, застосовувані до порушників фінансової, касової, розрахункової або кредитної дисципліни;

5) у страхуванні – заходи примусового впливу, що застосовуються до учасників страхових правовідносин – порушників страхового законодавства або договору страхування [48, с. 473; 126, с. 54].

Традиційно у загальній теорії права санкція розглядається у зв'язку з інститутами норм права (зокрема, її структури) та юридичною відповідальністю за правопорушення (так званою ретроспективною, негативною відповідальністю). З цього приводу висловив свою думку Н. П. Томашевський, говорячи про те, що юридична санкція – це частина норми про юридичну відповідальність, яка визначає наслідки правопорушення у вигляді кари до правопорушника [131, с. 244-245]. У свою чергу А. С. Піголкін правові санкції розглядає як примус і несприятливі наслідки для порушника правої норми [117, с. 185].

У більш широкому значенні визначили санкцію українські правознавці. Наприклад, М. І. Козюбра у своїх працях зазначає, що санкція є вказівкою на несприятливі наслідки, які настають у разі порушення норми права, а також способом захисту правила поведінки, викладеного в диспозиції правової норми, від можливих його порушень, з метою попередити вчинення правопорушення [87, с. 35].

Б.Т. Базилев вважає, що санкція – головний структурний елемент особливого різновиду правових норм – норм юридичної відповідальності. Вони

входять в арсенал охоронних засобів права і розосереджені по усіх його галузях [41, с. 34]. Виразимо своє непогодження з даним твердженням, адже гіпотеза та диспозиція мають не менш важливе значення, тому оцінка санкції як головного елемента норми права є некоректною.

Одним із провідних фахівців, що спеціалізувався на вивченні санкцій у праві та дослідження кого становлять значний інтерес в наш час, є О. Е. Лейст. Санкцію норми права вказаний науковець сприймає як вказівку на заходи державного примусу за порушення диспозиції, підкреслюючи, що в санкції міститься захід примусу до виконання обов'язків. На його думку, санкція містить також заключну оцінку поведінки особи, яка порушила вимоги правової норми [94, с. 7]. Згідно із роботами О.Е. Лейста санкція безпосередньо пов'язана з вимогою певної поведінки, що міститься у правовій нормі. У юридичному обов'язку виражена вимога належної поведінки, у санкції – спосіб державного примусу до виконання цієї вимоги, загроза примусом на випадок її порушення [95, с. 235].

Як частину правової норми із вказівкою на заходи державного впливу щодо правопорушника розуміють санкцію норми права Р. Л. Хачатуров та Р. Г. Ягутян. Вони стверджують, що санкція – державно-правовий захід впливу, що застосовується до порушника встановлених норм і правил, це форми і заходи відповідальності, передбачені в правових нормах, які носять каральний характер [133, с. 61]. Але чи можна в даному випадку ототожнювати поняття санкції норми права та юридичної відповідальності за її порушення. На нашу думку, дане ототожнення є безпідставним. До речі, схожі погляди мав і С. В. Курильов, вважаючи, що санкцією варто іменувати лише як закладену в юридичній нормі загрозу примусу стосовно зобов'язаної особи у випадку невиконання нею обов'язку [92, с. 49].

С.С. Алексеев вважає, що санкція є структурним елементом норми, що вказує на заходи, які застосовуються при її недотриманні. Науковець у цілому охарактеризував санкції норм права як групу державно-примусових заходів [40, с. 305]. Загалом можна погодитись із цим баченням, проте, як видається, визначення

В. Д. Перевалова, який розглядає санкцію як частину правової норми, яка містить вказівку на несприятливі наслідки, що настають при порушенні її диспозиції, є доречнішим, адже воно набуває більш логічного змісту [116, с. 167].

Аналогічний дискурс сприйняття санкції правової норми як її структурного елемента, що вказує на вид і міру можливої юридичної відповідальності за її порушення, чітко простежується у вітчизняній теорії права. Зокрема, санкція визначається як частина норми права, яка встановлює невігідні наслідки на випадок невиконання правила, визначеного в диспозиції. Вона є логічно завершальним елементом структури норми права, який обумовлений існуванням диспозиції [75, с. 283].

Метою санкції, на думку теоретиків права, є створення несприятливих наслідків для правопорушника. А ці наслідки знаходять свій вираз у різних формах: у примусі до здійснення певних дій; у визнанні недійсними певних діянь; у зміні правового статусу тих або інших суб'єктів.

К.Г. Волинка визначає санкцію як державну міру, що застосовується до правопорушника у вигляді юридичної відповідальності, що передбачена в правових нормах і носить каральний характер, тобто міру примусу для суб'єктів, які порушили приписи правових норм. Отже, санкцію він пов'язує із небажаними наслідками матеріального, фізичного, психічного та іншого характеру, що настають для особи, яка порушила диспозицію цієї норми [62 с. 116]. З приводу наведеного варто знову вказати на некоректне ототожнення санкції як елемента норми права і юридичної відповідальності за її порушення, хоча ці поняття дійсно тісно пов'язані.

З цієї точки зору є підстави визнати слушність ідейно споріднених дефініцій санкції як частини норми, де міститься вказівка на засоби державного примусу, які застосовуються спеціальними органами державної влади за порушення вимог диспозиції норми; частини норми права, яка вказує на заходи державного впливу, що застосовуються до порушника правила, яке передбачено диспозицією; частини норми права, у якій міститься вказівка на міру відповідальності за порушення приписів диспозиції норми [120, с. 508].

І.С. Войтенко під терміном «санкція» розуміє складову частину правової норми, яка на випадок невиконання норми визначає заходи державного впливу у формі примусу. Санкція є несприятливим наслідком девіантної поведінки особи [61, с. 117]. В даному випадку є підстави щодо критичних зауважень, на нашу думку, недоречно єдиною підставою для застосування санкції вказувати невиконання правової норми, адже тоді йдеться про бездіяльність, тобто пасивне порушення норми права. В даному випадку більш виправдано було б вести мову про порушення норми права, яке можливе як активними діями, так і у разі бездіяльності зобов'язаної особи.

Пізніше на наукові уявлення про поняття і зміст правових санкцій вплинуло вчення про юридичну відповідальність, яке згодом було розширено завдяки концепції позитивної або перспективної відповідальності як протилежності юридичної відповідальності за порушення норми права. Все це призвело до появи концепції санкцій-заохочень та санкцій-стимулів.

Найбільш повно до обґрунтування цієї концепції підійшов А.В. Малько, який вказує, що у зв'язку з розвитком законодавства і правової теорії в юридичній літературі стали піднімати питання про санкції-заохочення, які були виявлені науковцями практично у всіх галузях права [102, с. 140]. Дослідник наводить наступні аргументи існування заохочувальних санкцій:

- 1) етимологічне значення слова «санкція» має на увазі не тільки негативні, а й позитивні наслідки;
- 2) позитивні санкції притаманні всім соціальним нормам;
- 3) санкції заохочення визнають не тільки у вітчизняній, а й у зарубіжній науці;
- 4) структура юридичних норм, що містять санкції-заохочення, зовні нагадує структуру більшості кримінально-правових норм, що містять санкції покарання;
- 5) певним доказом існування заохочувальних санкцій є те, що вони в багатьох нормативно-правових актах розташовані поруч із заходами покарання [101, с. 32-33].

На перший погляд, наведені дослідником аргументи є досить переконливими, але проведене нами дослідження етимології поняття «санкції» у правовому обігу дає підстави відхилити перший аргумент. Другий та третій доводи не містять конкретних прикладів, тому теж не можуть серйозно сприйматися. Аргумент щодо структури стимулюючих норм або їх місця у певному нормативно-правовому акті ніяк не змінює їх змісту – спонукати до певної суспільно-корисної правової поведінки.

На думку А.В. Малька, про можливість віднесення санкцій-заохочень і санкцій-покарань до загальної для них категорії санкцій норм права свідчить наявність у них схожих ознак:

- вони є правовими засобами впливу на інтереси осіб;
- для них встановлені певні процедури застосування, вони забезпечуються заходами державного захисту, гарантуються законом;
- вони пов'язані з благом, цінностями особи, хоча певні наслідки для особи будуть залежати від того, що застосовується – заохочення або покарання;
- вони виступають одночасно як найбільш потужні чинники, що забезпечують дію інших правових засобів [102, с. 142].

А.А. Мусаткіна також висловилася за можливість віднесення заохочень і покарань до складу загальної для них категорії санкцій. Її позиція ґрунтується на тому, що:

- по-перше, вони нерозривно пов'язані з правовою нормою, передбачені нею;
- по-друге, забезпечуються і захищаються державою;
- по-третє, носять авторитетний, владний характер;
- по-четверте, формально визначені [108, с. 35].

Знову-таки, відшукання зовні схожих ознак між протилежно спрямованими правовими стимулами – заохоченнями та покараннями за термінологією цього вченого – свідчить не про змістовне, а про формальне порівняння абсолютно різних правових інструментів. Здається, що і самі прихильники існування санкцій-заохочень розуміють це. Адже у роботах А.В. Малька та А.А. Мусаткіної можна

побачити висновок про те, що «заохочення і покарання, виступаючи полярними засобами на рівні санкцій правової норми, тягнуть за собою різні юридичні наслідки: позитивні та негативні відповідно» [101, с. 31; 108, с. 35].

Аналогічну позицію обстоює й В.Ю. Орехов. Під санкцією правової норми він розуміє структурну частину правової норми, яка містить у собі певне відношення суспільства та держави до юридично значущих діянь суб'єктів права, зокрема, яка передбачає заходи негативного впливу як результат порушення норм права, а також заходи заохочення у випадку відповідних правомірних вчинків. Вчений розглядає санкції як у вузькому розумінні (заходи юридичної відповідальності, передбачені законодавством за порушення відповідних юридичних обов'язків), так і у широкому розумінні. У останньому цей автор виділяє спеціальний різновид санкцій – заохочувальні (позитивні), під якими розуміє вказівку у законодавстві на такі наслідки, які можуть виражатися у заохоченнях, у стимулюванні правомірної поведінки суб'єктів правовідносин [115, с. 16].

Вважаємо такий підхід методологічно помилковим, оскільки прямо протилежні заходи впливу – примус та заохочення – штучно об'єднуються у вигляді єдиного правового поняття – «санкції норми права». Більш перспективним є формування окремого інституту, що розмежує правообмежувальні (штрафні) та стимулюючі (заохочувальні) засоби правового регулювання.

Виокремлення вищевказаним автором «широкого» розуміння санкцій, на нашу думку, також не відповідає головній ознаці санкції – елемента правової норми. Адже такий підхід спирається не на конкретну правову норму із класичною структурою «якщо – тоді – інакше», а передбачає змішування конкретної правової норми та інших інститутів, норм права.

Для більш повного розуміння поняття санкції правової норми слід розглянути інформаційне, суспільно-політичне значення як вияву осуду державою та суспільством протиправної поведінки та пов'язаний із цим превентивний вплив

санкції. О. Е. Лейст справедливо зауважував, що санкція містить також (кінцеву) заключну оцінку поведінки особи, яка порушила вимоги правової норми [94, с. 7].

Слушним є зауваження і Л.А. Морозової на те, що санкція не тільки встановлює заходи примусу, покарання, іншого впливу на порушників, а ще є реакцією держави на такого роду діяння. У ній виражається негативне ставлення держави і суспільства до осіб, що не дотримуються чинних норм права і намагаються власний інтерес протиставити інтересу, закріпленому в праві [107, с. 246]. Погоджуємося із висновком, що санкція є виразом осуду і примусу, який застосовується державою до суб'єкта суспільних відносин при порушенні ним вимог норми права [75, с. 283].

Доречно вказати, що через осуд та примус санкція правової норми справляє превентивний вплив як на самого правопорушника, так і на осіб, обізнаних із відповідним рішенням про її накладення. Тому можна стверджувати, що санкція – один з юридичних засобів охорони права від порушення. Її соціальна функція, перш за все, полягає у попередженні правопорушень і виховному впливі на членів суспільства.

Досліджуючи поняття санкції у теорії права окрему увагу варто приділити питанню співвідношення та зв'язку юридичної відповідальності та санкцій норм права. Так, О.Е. Лейст обґрунтовано вказував на те, що санкція як елемент правової норми існує незалежно від настання відповідальності, але без санкції не може бути відповідальності. Якщо правопорушники не зазнають відповідальності, то санкція стає лише абстрактною загрозою. Відповідні поняття поєднуються при їх реалізації, тобто санкція виступає формою і мірою відповідальності [94, с. 94]. Вважаємо його позицію про те, що відповідальність не потрібно ототожнювати із санкцією правової норми цілком аргументованою, оскільки:

- 1) наявність санкцій ще не означає настання відповідальності, адже санкція існує постійно як елемент правової норми, в тому числі до моменту її реалізації;
- 2) санкція правової норми відрізняється від відповідальності як за метою, так і за обсягом впливу на відповідного суб'єкта правовідносин;

3) відповідальність виникає і реалізується як у загальних, так і в конкретних правовідносинах, а санкція – лише в конкретних ситуаціях;

4) санкція не збігається в часі з моментом виникнення негативної юридичної відповідальності [95, с. 118].

Також, доцільним є зазначити, що категорія юридичної відповідальності є ширшим, ніж категорія санкції, зважаючи насамперед на поділ відповідальності на позитивну і ретроспективну.

З приводу класифікації санкцій, що мають місце в юридичній науці, залежно від ознаки, за якою здійснюється поділ санкцій на види, можна виділити наступні:

1. За ознакою галузі права в межах якої вони застосовуються (за сферою використання) на:

а) конституційно-правові (визнання конституційним судом закону таким, що не відповідає конституції);

б) цивільно-правові (визнання правочину недійсним, примусове виконання обов'язку в натурі, відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, стягнення неустойки та ін.);

в) господарсько-правові (відшкодування збитків, штрафні санкції та ін.);

г) кримінально-правові (позбавлення волі, виправні роботи, штраф, конфіскація);

г) адміністративно-правові (попередження, штраф, позбавлення спеціального права, наданого громадянину, адміністративний арешт);

д) дисциплінарні санкції (винесення догани або звільнення з роботи) [74, с. 238];

2. Залежно від характеру негативних наслідків, що настають за порушення правила, визначеного в диспозиції, санкції бувають:

а) охоронні – санкції, у яких виражається несхвальне ставлення суспільства, держави, особи до порушників правової норми;

б) позитивні (заохочувальні) – санкції, що виражають форму і міру юридичного схвалення заслуженої правомірної поведінки, внаслідок якої суб'єкт

чимось винагороджується. Наприклад, премії, підвищення на посаді до осіб, що виконують диспозицію (корисні варіанти поведінки) на рівні, що перевищує загальні вимоги;

в) негативні – правові покарання, під якими можна розуміти форму і міру юридичного засудження (осуду) винної, протиправної поведінки, внаслідок якої суб'єкт в чомусь обов'язково обмежується, чогось позбавляється [125, с. 292];

3. За способом, за допомогою якого санкції слугують правопорядку, на:

а) міри юридичної відповідальності – додаткові втрати особистого, організаційного або майнового характеру, які настають внаслідок правопорушення. Передбачають позбавлення волі, штраф, оголошення догани, стягнення матеріального збитку, конфіскацію, позбавлення батьківських прав, звільнення та інші (в залежності від галузі права, що передбачає їх застосування). Основне завдання каральних санкцій, як їх ще називають, – загальна і приватна превенція (запобігання) правопорушення, виправлення і перевиховання правопорушників. Вони характерні для заборонних норм;

б) правовідновлюючі міри – спрямовані на відновлення порушених прав і законних інтересів, виконання невиконаних або неналежним чином виконаних обов'язків, повернення до первісного стану (обов'язок повернути майно з незаконного володіння, визнання правового акта недійсним, спростування недостовірної інформації, поновлення на роботі незаконно звільненого, стягнення аліментів та інші). Їх основне завдання – відновлення порушеного права. Відновлювальні санкції характерні для дозвільних норм;

в) заходи попереджувального впливу (наприклад, вилучення заборонених предметів, затримання правопорушника, арешт майна, можливість перевести на попередню оплату покупця, який затримує оплату);

г) власні правові втрати, тобто несприятливі наслідки, що виникають через дії самого суб'єкта (наприклад, втрата права на судовий захист або права на спадщину) [74, с. 237-238];

4. За ознакою визначеності:

а) абсолютно визначені – санкції, у яких точно зазначені вид і міра юридичної відповідальності за порушення норми права. Санкції норм про майнову відповідальність у переважній більшості є абсолютно визначеними. Абсолютно визначеними можуть бути санкції й інших норм, наприклад, адміністративних – штраф у 20-кратному розмірі за безквитковий проїзд у трамваї;

б) відносно визначені – санкції, у котрих межі юридичної відповідальності за порушення норми права зазначені від мінімальної до максимальної або лише до максимальної. Правозастосовним органам надається можливість вирішувати справу, зважаючи на конкретні обставини. Відносно-визначений характер має більшість санкцій кримінального права, які встановлюють нижчі та вищі межі покарання (наприклад, позбавлення волі від 2 до 5 років) [86, с. 133];

5. Залежно від кількості несприятливих наслідків, що загрожують порушнику (за складом) санкції поділяються на:

а) прості – санкції, що визначають одну міру державного стягнення до порушника правил, передбачених диспозицією, тобто один невігідний наслідок (штраф);

б) складні – санкції, що визначають одночасно два (і більше) заходи державного стягнення з порушника правил, передбачених диспозицією (наприклад, позбавлення волі з конфіскацією майна);

в) альтернативні – санкції, у яких названі чи перераховані через з'єднально-роз'єднувальний сполучник «чи» («або») кілька видів юридичної відповідальності, із яких правозастосувач обирає лише один – найдоцільніший для випадку, що вирішується. Наприклад, розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) всупереч волі усиновителя (удочерителя) – карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до двох років [67, с. 54].

Отже, підсумовуючи все вищенаведене, слід сказати, що багатозначний термін «санкція» тлумачиться залежно від специфіки використання його у тексті.

Традиційно у загальній теорії права санкція розглядається у зв'язку з інститутами норм права та юридичною відповідальністю за правопорушення.

Переважає більшість визначень санкції правової норми охоплює такі суттєві ознаки: 1) це елемент норми права; 2) виступає способом захисту правила поведінки, викладеного в диспозиції правової норми, від можливих його порушень, з метою попередити їх вчинення; 3) це вказівка на несприятливі наслідки, що настають у разі порушення норми права; 4) застосовується уповноваженими на притягнення до юридичної відповідальності суб'єктами.

Класифікувати санкції можна так: за сферою використання; характером наслідків; способом, за допомогою якого вони слугують правопорядку; ознакою визначеності; за складом.

Тобто, науковці, у своїх дослідженнях, сприяли розумінню нами цього, так часто вживаного на сьогодні, терміну. Єдине, що залишилось законодавцю, це вибрати визначення, що найбільш повно охарактеризує поняття «санкції» та закріпити його на законодавчому рівні. Крім того, доцільного було б сформулювати окремий інститут, що розмежовував би штрафні та стимулюючі (заохочувальні) засоби правового регулювання, що їх виділяють окремі науковці.

В подальшому вважаємо перспективним напрямом дослідження аналіз особливостей санкцій окремих галузей права.

1.2. Юридична природа господарсько-правових санкцій

Розглянувши питання щодо сутності поняття «санкції» в загальному його розумінні, наступним кроком буде дослідження санкцій окремої галузі права, а саме – господарського. Варто сказати, що неможливо характеризувати господарсько-правові санкції без господарсько-правової відповідальності, адже вона є комплексним правовим інститутом господарського права, предметом регулювання якого є господарські правопорушення та саме вона передбачає застосування господарсько-правових санкцій.

Не дивно, що в науці господарського права існує проблема співвідношення понять відповідальності та санкції. Дискусія по даній проблемі, головним чином, стосується визначення спільних та відмінних ознак цих понять, встановлення місця санкцій та відповідальності у механізмі правового регулювання, узгодження конкретної нормативної моделі побудови відповідних інститутів.

Сутність розбіжностей у поглядах науковців умовно можна звести до відповіді на кілька питань: чи співпадають поняття господарсько-правова відповідальність та господарсько-правові санкції; які ознаки їх поєднують, а які відрізняють одна від одної; чи є різниця між реалізацією господарсько-правової відповідальності та господарсько-правових санкцій.

Для того, щоб дати відповіді на поставлені питання, потрібно більш глибоко проаналізувати господарське законодавство. І перше, на що слід звернути увагу, – діюче законодавство не містить визначення господарсько-правової відповідальності. У ч. 1 ст. 216 ГК України лише встановлено, що учасники господарських відносин несуть відповідальність за порушення правил здійснення господарської діяльності шляхом застосування до них передбачених законом чи договором санкцій.

Враховуючи, що визначення характеру господарсько-правової відповідальності має велике значення та встановлює напрямок для законодавця з розвитку господарсько-правових санкцій в рамках цивільного права (від якого, за поширеною думкою вчених-цивілістів, господарське право є похідним), або спрямування законодавчого процесу в бік розроблення самостійних господарсько-правових санкцій у межах ГК України та інших актів господарського законодавства, в науковій літературі існує чимала кількість різноманітних концепцій господарсько-правової відповідальності, обумовлених окремими теоретичними і практичними розбіжностями між науковцями і практиками. Так, на думку І.В. Булгакової господарсько-правова відповідальність – це економічні за змістом і юридичні за формою методи впливу на економічні інтереси суб'єкта господарювання, що вчинив правопорушення [52, с. 267]. В.А. Ойгензіхт розглядає відповідальність, як виконання існуючого до скоєння правопорушення

обов'язку або виникнення додаткового обов'язку, якого не було до моменту порушення зобов'язання під впливом державного примусу [113, с. 17].

Поряд з цим, багато вчених взагалі не виділяють господарську відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності, що є досить суперечливим питанням. Доводи вчених, які заперечують самостійність господарсько-правової відповідальності, як правило, ґрунтуються на неприйнятній у сучасних умовах позиції про заперечення самостійності господарського права як галузі права. Супротивники галузевої самостійності господарського права стверджують, що господарське право складається з механічно поєднаних норм адміністративного і цивільного права. Вважаємо, що такий підхід не враховує фундаментальні уявлення про галузевий поділ права та законодавчі реалії.

Тим паче, якщо стати на позицію ототожнення цивільного права з усім приватним правом, а адміністративного – з усім публічним правом, то слід відмовити в праві на існування таким загальновизнаним галузям права, як земельне, трудове, фінансове, екологічне, аграрне тощо. Адже ці утворення також складаються з приватних і публічних норм. Подібне спрощення не тільки позбавлене практичного сенсу (неможливо розділити приватне і публічне в конкретних актах певних інститутів законодавства, в тому числі і господарського), а й робить неможливими цілісні наукові дослідження таких актів та усестороннє вдосконалення [69, с. 19].

С. Батрин зазначає, що самостійність кожної з галузей права є відносною, але існує наукова обґрунтованість та прагматична доцільність збереження за господарським правом статусу самостійної галузі права, його подальший розвиток та гармонізацію тих суспільних відносин, що входять до предмета його регулювання [43, с. 92-96].

Одним з основних аргументів на користь самостійності господарської відповідальності є особливість тих же господарсько-правових санкцій. Якщо вдається до порівняння приватноправових санкцій господарсько-правової відповідальності і санкцій цивільно-правової відповідальності, можна виявити їх

суттєві відмінності. Це і свідчить про їх не зв'язаність. До того ж, важливим моментом є те, що законодавець у Розділі 5 ГК України визначив такий вид юридичної відповідальності як господарсько-правова, що знову ж таки вказує на її самостійність та особливості правової регламентації.

Також, як зазначає Б.М. Грек господарсько-правова відповідальність відрізняється від інших видів відповідальності тим, що поєднує елементи майнового та примусового (організаційного) характеру, тобто застосування таких заходів примусу, що призводять до виконання певних дій, які порушник повинен здійснити. Такий примус заснований на принципі реального виконання господарських зобов'язань і полягає в тому, що порушник виконує покладені на нього зобов'язання в натурі, навіть якщо він сплатив штраф за виконання або неналежне виконання покладених на нього зобов'язань [70, с. 40].

З точки зору форми ця відповідальність є юридичною, тобто являє собою дію (вплив) кредитора (потерпілого) на правопорушника безпосередньо або за допомогою суду. Юридична природа такої відповідальності полягає у негативній оцінці поведінки правопорушника з боку держави і в прямій вимозі або санкції закону застосувати до нього заходи майнового впливу у вигляді відшкодування збитків, сплати неустойки, штрафу, пені або інші несприятливі для правопорушника правові наслідки. Загальним принципом цієї відповідальності є державна забезпеченість щодо застосування передбачених договором чи законом майнових та інших господарських санкцій. Держава гарантує застосування їх завдяки системі спеціальних і загальних правозахисних державних органів, функцією яких є саме застосування господарських санкцій [139, с. 299].

Виходячи з характеру господарсько-правових санкцій варто виділити специфічні риси господарсько-правової відповідальності:

1) юридичною підставою відповідальності може бути нормативно-правовий акт та господарський договір, укладений з дотриманням встановлених вимог [59, с. 382];

2) суб'єктом, до якого можуть бути застосовані форми господарсько-правової відповідальності може бути тільки суб'єкт господарювання;

3) змістом відповідальності є додатковий обов'язок, що реалізується в межах охоронних відносин, якого не існувало до моменту вчинення правопорушення;

4) застосування господарсько-правової відповідальності має наслідком зменшення наявного майна правопорушника, чи створення для нього додаткових організаційних труднощів у процесі здійснення господарської діяльності;

5) господарсько-правова відповідальність одночасно виступає покаранням для порушника і способом захисту (відновлення) прав управненої сторони;

6) за загальним правилом реалізація відповідальності заснована на презумпції вини боржника [78, с. 51-57]. Тобто, існує достатня кількість підстав, для виокремлення господарсько-правової відповідальності в самостійний вид юридичної відповідальності.

Наступним кроком буде звернення до доктринальних поглядів на санкції та їх видові ознаки. У ч. 1 ст. 217 ГК України закріплена дефініція господарських санкцій, під якими розуміються заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні або правові наслідки. Якщо порівняти положення ч. 1 ст. 216 та ч. 1 ст. 217 ГК України, можна дійти висновку про те, що в ГК України поняття господарсько-правова відповідальність розкривається через господарські санкції. Звертаючись до нормативного визначення цього поняття, виникає питання, що слід розуміти під терміном заходи впливу. В теорії права всі правові засоби з урахуванням нормативної регламентації випадків застосування і функцій, які вони виконують поділяються на регулятивні та охоронні. До складу останніх і входять санкції та відповідальність [82, с. 9].

Але, зосереджуючи в понятті господарські санкції всі заходи впливу, при цьому не конкретизуючи їх, маємо вірогідність безпідставного розширення змісту поняття санкцій, присвоєння їм на законодавчому рівні додаткових завдань. У доктрині господарського права у питанні визначення цього поняття сформувалися різні точки зору. Відповідно деякі автори вважають, що санкція виступає як міра, форма чи засіб господарсько-правової відповідальності [105, с. 27; 110, с. 372].

Поряд з вказаними аспектами поняття санкції розглядається як правоохоронний засіб, негативні та небажані наслідки майново-організаційного характеру, тобто виступають мірою впливу на боржника [123, с. 3].

Н.М. Шевченко виділяє такі значення терміну «санкція»:

- 1) захід державного примусу, що застосовується до правопорушника;
- 2) структурний елемент правової норми;
- 3) несприятливі наслідки правопорушення у вигляді додаткових обтяжень, обмежень права особистого або майнового характеру [136, с. 175-179].

С.Ю. Гапало, поєднуючи елементи тлумачення терміну Н.М. Шевченком, визначає санкції як захід державного примусу, що застосовуються до осіб – порушників правових норм і виражаються в настанні негативних наслідків правового та/або майнового (економічного), організаційного й особистого характеру [64, с. 9].

Роблячи висновок з усього вищенаведеного можемо визначити господарсько-правові санкції як заходи державного впливу, що застосовуються до учасників господарських відносин у результаті вчинення господарського правопорушення, виражаються в настанні певних негативних наслідків правового характеру і спрямовані на гарантування захисту прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб і держави.

Щодо деяких ознак господарських санкцій:

- вони встановлюються у нормах закону чи передбачаються сторонами в договорі до моменту вчинення правопорушення і вказують на кількісні майнові втрати або якісні організаційні зміни, яких повинен зазнати суб'єкт господарювання, що вчинив правопорушення;
- їх реалізація проявляється у конкретній формі впливу на економічні інтереси боржника, однак вони не завжди збігаються з обсягом господарсько-правової відповідальності;
- застосування санкцій може здійснюватися як у добровільному порядку без звернення до юрисдикційного органу, так і у примусовому порядку, на підставі

рішення господарського суду або іншого уповноваженого органу державної влади чи місцевого самоврядування;

– суб'єктом застосування господарських санкцій може виступати як суб'єкт господарювання, що є стороною договору, так і уповноважений орган державної влади, а адресатом, на якого спрямована дія санкцій, є лише суб'єкт господарювання [39, с. 11].

Досліджуючи проблеми співвідношення господарської відповідальності і санкцій, О.О. Красавчиков об'єднав існуючі погляди науковців на цю проблему у три групи:

- 1) відповідальність і санкції є рівнозначними поняттями;
- 2) поняття санкції включає у свій зміст відповідальність;
- 3) відповідальність є більш широким поняттям і включає у свій зміст санкції [90, с. 10].

Найменш розповсюдженою у науковій літературі є думка, згідно з котрою, санкція і відповідальність є тотожними поняттями. В межах даної концепції відповідальність розглядається, як передбачена законом майнова санкція, що підлягає застосуванню до боржника за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання. В ході реалізації передбачених законом чи договором санкцій між правопорушником і компетентним органом виникають особливі правовідносини, в межах яких визначаються розміри відповідальності та відбувається її застосування. Оскільки відповідальність залежить від розміру санкцій, то відсутні підстави для відокремлення цих понять [95, с. 24].

Вказана концепція ґрунтується на тричленній структурі правової норми. Внутрішня побудова цієї конструкції виходить з того, що порушення правових приписів, викладених у диспозиції ідеальної правової норми, призводить до вступу в дію санкції, якою визначається міра впливу на правопорушника. В результаті вчиненого правопорушення санкція переходить на інший рівень – з елементу логічної структури норми до засобу відповідальності, що застосовується за порушення закону чи договору. При цьому обидві форми прояву поняття санкцій нерозривно пов'язані між собою.

Наведена вище форма співвідношення відповідальності та санкцій викликала цілий ряд критичних зауважень, оскільки, широке наукове тлумачення цього поняття без встановлення додаткових критеріїв для відмежування господарсько-правової відповідальності призвели до фактичного ототожнення цих заходів. Постановка в один ряд відповідальності та санкцій, на думку Б.І. Пугінського, не підтверджується вагомими аргументами. Об'єднання перелічених заходів не дозволяє вирішувати які-небудь пізнавальні чи практичні задачі. До того ж, ототожнення засобів впливу веде до ігнорування мети і порядку їх застосування. Відповідно, змішування понять, що розглядаються може призвести до неправильного обрання форми відповідальності для порушника зобов'язання [121, с. 133]. Зауваження, висловлені Б. І. Пугінським з приводу недоцільності дослідження відповідальності і санкцій як єдиного поняття, спростовують аргументацію авторів відповідної концепції. Як відомо, факторами, прийнятими за основу при ототожненні відповідальності та санкцій, є реалізація їх в межах охоронних відносин і нормативне закріплення розмірів заходів примусу [95, с. 27]. Погоджуючись з наведеною тезою, слід підкреслити, що правові засоби вступають в дію на конкретній стадії механізму правового регулювання. При цьому, застосування заходів відповідальності виступає останнім етапом його дії.

Аналізуючи окремі норми чинного законодавства ми бачимо, що можливість одночасного застосування різнопланових санкцій таки існує. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 236 ГК України передбачено право кредитора поряд із застосуванням оперативно-господарських санкцій вимагати також відшкодування збитків. Як відомо, зазначені засоби є формами реалізації господарських санкцій згідно з ч. 2 ст. 217 ГК України. Але постановка в один ряд різноманітних заходів впливу має наслідком змішування, або взагалі ігнорування їх видових ознак та порушення загальних принципів застосування відповідальності. Щодо іншого аргументу, запропонованого О.Е. Лейстом на підтвердження своїх поглядів, закріплення у санкціях правових норм розмірів відповідальності не дає підстав ототожнювати ці поняття. Зазвичай, санкція розуміється як міра відповідальності.

Компетентний орган чи сторона договору, застосовуючи санкцію, визначає остаточні розміри відповідальності з урахуванням обставин конкретної справи. Ототожнення вказаних юридичних об'єктів тягне за собою співпадіння нормативно визначених і застосованих розмірів покарання. Хоча, самі розробники даної концепції відповідальності не виключають випадки індивідуалізації відповідальності, на відміну від загального характеру санкцій. З урахуванням вищевикладеного, слід погодитися з думкою про неможливість ототожнення понять господарсько-правова відповідальність та господарські санкції [100, с. 20].

Однак, в системі правових засобів існують окремі міри, які відповідають розглянутій моделі співвідношення відповідальності та санкцій. Мова йде про передбачену в імперативних нормах закону неустойку, адміністративно-господарські штрафи та деякі інші види господарських санкцій, розмір яких може співпадати з розміром відповідальності. Іншими словами, при застосуванні санкцій, розмір, котрих встановлений в імперативних нормах, нормативна і суб'єктивна сторони відповідальності співпадають. Слід уточнити, обсяг відповідальності та санкцій є однаковими лише у випадку, коли вони мають абсолютно визначений характер. Це означає, що не кожна, передбачена законом, санкція тягне за собою однакові наслідки для правопорушника [49, с. 448]. Отже, співпадіння розмірів відповідальності та санкцій практично не можливе, і скоріше є винятком із загального правила про індивідуально визначений характер господарсько-правової відповідальності.

Широку підтримку у наукових дослідженнях отримала точка зору, відповідно до якої поняття санкції включає відповідальність. Вихідним положенням цієї концепції стало визначення підстав застосування, форм та розмірів заходів впливу у санкціях правових норм [113, с. 17]. Це дозволило розробникам даної концепції об'єднати різні заходи у поняття санкції головним чином за їх родовими ознаками. В межах цієї моделі всі міри примусу заведено поділяти на міри відповідальності та міри захисту суб'єктивних прав. З наведеної думки слідує, що в основу цієї концепції була покладена нормативна модель праворозуміння. Підтвердженням цьому слугує дослідження одного з розробників

названої моделі Г. Кельзена, який створив основу для наведеної класифікації санкцій. Науковець вважав, що вказане поняття існує у двох формах: у формі покарання, у вузькому розумінні цього терміну і у формі примусового виконання покладених обов'язків. Обидві групи санкцій виражаються у настанні для порушника негативних майнових наслідків, позбавленні певних прав [85, с. 77]. Ці обставини стали приводом для об'єднання в єдине поняття санкції всіх форм впливу на правопорушника, що в подальшому мало б сприяти усуненню дублювання спільних для заходів впливу норм та забезпечувати їх послідовне застосування на всіх стадіях механізму правового регулювання [90, с. 72].

Крім того, використання загального поняття санкції, окрім зменшення випадків дублювання однорідних норм, дозволяє об'єднувати конкретні міри впливу в правові інститути. В наукових дослідженнях, присвячених співвідношенню відповідальності та способів захисту суб'єктивних прав, були сформульовані окремі ознаки названих понять. До числа спільних рис належать:

- по-перше, вказані міри є санкціями, заходами державного примусу і реалізуються в межах охоронних відносин;
- по-друге, вони мають правовідновлювальний характер, спрямовані на захист суб'єктивних прав;
- по-третє, – і заходи відповідальності, і способи захисту суб'єктивних прав, спрямовані на правопорушника, можуть бути реалізовані у добровільному порядку, проте завжди мають ретроспективний характер;
- по-четверте, для захисту суб'єктивних прав можуть бути застосовані одночасно кілька заходів відповідальності або способів захисту. У свою чергу, критеріями для розмежування відповідних заходів є безеквівалентний характер відповідальності й можливість їх заміни іншими методами впливу, що належать до однієї форми [82, с. 8-9].

Не дивлячись на спробу охопити наведеною класифікацією особливості відповідальності та способів захисту суб'єктивних прав, багато проблем залишилися поза увагою, а окремі ознаки санкцій мають дискусійний характер. Перш за все, важко погодитися з думкою, згідно з якою заходи, що охоплюються

поняттям санкція, є мірами державного примусу. Примус – ознака властива праву в цілому. Її використання при дослідженні господарсько-правової відповідальності веде до знищення межі між окремими інструментами у механізмі правового регулювання [100, с. 7]. Існує ще одна обставина, яка не дозволяє розглядати відповідальність та способи захисту прав, як міри державного примусу. Мова йде про можливість добровільної реалізації господарсько-правової відповідальності суб'єктами господарювання. Якщо розглядати всі санкції, як міри примусу, доведеться визнати, що суб'єкт господарювання буде позбавлений права добровільно відшкодувати збитки чи сплатити неустойку і змушений чекати пред'явлення претензії. Звичайно, це суперечить ряду норм ГК України, зокрема, ч. 1 ст. 222, ч. 1 ст. 224 та ч. 1 ст. 226 ГК України. До того ж діюче законодавство стимулює боржника до добровільної реалізації відповідальності. Зокрема, при розгляді спорів про відшкодування збитків суд застосовує ціни, які існували на день подання позову, а в окремих випадках, ціни, які діють на день винесення судового рішення. Зважаючи на різницю у строках добровільного та примусового виконання обов'язку з відшкодування збитків, для боржника можуть виникнути додаткові несприятливі наслідки, пов'язані зі зміною ціни складових елементів відшкодування збитків.

Таким чином, поділ санкцій на міри відповідальності і міри захисту суб'єктивних прав призводить до поділу однопорядкових об'єктів на різновидові поняття. Окрім того, розширення змісту санкцій веде до включення будь-яких наслідків правопорушення. Проте нами вже було встановлено, що поняття санкції співпадає лише з господарсько-правовою відповідальністю у нормативному її розумінні. В протилежному випадку виникає ситуація в якій діяльність уповноважених органів чи суб'єктів господарювання по встановленню відповідальності, підстави та умови її застосування поглинаються поняттям санкції. При такому тлумаченні цього терміну відповідальність втрачає свої індивідуальні властивості, перш за все, функціональні. До того ж, суб'єкти господарювання часто конкретизують в умовах договору розміри санкцій, окремі підстави звільнення від відповідальності. З цього слідує, що санкція, проходячи

по різних стадіях механізму правового регулювання, не здатна охопити господарсько-правову відповідальність у суб'єктивному розумінні цього поняття.

На наш погляд, неузгодженості в межах даної концепції зумовлені перш за все відсутністю чітко вироблених критеріїв для розмежування санкцій як мір відповідальності та санкцій як способів захисту суб'єктивних прав суб'єктів господарювання. Виходячи з вищевикладених зауважень щодо включення відповідальності до змісту санкцій, не видається можливим підтримати таку модель співвідношення вказаних понять.

Натомість приєднуємося до обґрунтованої в літературі позиції, відповідно до якої поняття відповідальність включає у свій зміст санкції [100, с. 20]. Прихильники цього погляду розглядають відповідальність як вплив на майнові інтереси боржника, шляхом застосування передбачених у нормах закону чи договору санкцій [49, с. 658]. Не відкидаючи нормативного закріплення розмірів відповідальності у санкціях правових норм, головний акцент прихильники широкого розуміння відповідальності роблять на індивідуально визначених по кожній справі майнових наслідках. При цьому, як вже було встановлено, вплив на правопорушника має не тільки майновий, але і організаційний характер. Однак, головну роль у процесі дослідження співвідношення відповідальності і санкцій має відповідь на питання про функціональні властивості цих заходів [39, с. 279].

Переходячи якраз до питання щодо функції, слід вказати, що види і зміст функцій господарсько-правової відповідальності та господарсько-правових санкцій в теорії господарського права визначаються по-різному. Зокрема, деякі автори стверджують, що для заходів господарсько-правової відповідальності характерним є виконання, насамперед, стимулюючої, компенсаційної, виховної, а в окремих випадках і штрафної функцій. У свою чергу, для санкцій властивою є тільки стимулююча функція, котра проявляється через загрозу настання несприятливих наслідків для суб'єкта господарювання у випадку вчинення ним правопорушення. Інші ж функції вступають в дію після застосування до порушника господарсько-правової відповідальності. Щоправда, в цьому контексті простежується певний зв'язок понять, що розглядаються. Він проявляється через

виконання санкціями покладених законодавцем чи сторонами договору певних завдань, які в свою чергу зумовлюють функції відповідальності [122, с. 237].

Отже, базовими функціями господарсько-правових санкцій є:

1) гарантійно-попереджувальна. Суть цієї функції полягає в тому, що внаслідок застосування відповідальності не лише усувається факт господарського правопорушення, а й застосовуються (господарським судом) правові заходи, спрямовані на усунення його причин та умов;

2) функція негативного стимулювання. Застосування до правопорушника економічних (майнових) санкцій, передбачає спонукання його і до припинення правопорушення, і до реального виконання зобов'язання. Стимулювання є негативним у тому розумінні, що особа, яка вчинила господарське правопорушення, несе певні майнові втрати внаслідок застосування до неї економічних санкцій. Дана функція властива практично всім видам санкцій, передбачених або санкціонованих нормами господарського права [140, с. 165];

3) виховна функція. Спрямована на формування у суб'єктів господарювання потреби правомірної поведінки та усвідомленого ставлення до наданих прав і покладених обов'язків. Виховна функція має дві форми – загальнопревентивну, що націлена на виховання у громадян поваги до закону, та спеціальнопревентивну, що націлена на перевиховання самого правопорушника.

Специфічними функціями, залежно від виду господарсько-правової санкції, є:

1) штрафна функція. Виступає реакцією на вже вчинені протиправні дії (бездіяльність) у вигляді саме відповідальності як покарання правопорушника економічними санкціями. Загалом штрафна функція покладена на такі види господарсько-правових санкцій, як неустойка, штраф, пеня (так звані штрафні санкції) [64, с. 10];

2) компенсаційна функція (еквівалентно-відшкодувальна). Сутність компенсаційної (відновної) функції господарсько-правових санкцій полягає у відновленні порушеного правопорушенням майнового стану потерпілого шляхом застосування на його користь компенсаційних майнових санкцій, стягуваних з

порушника. Найбільш юридично універсальним і дієвим засобом правового захисту потерпілої сторони зобов'язання є відшкодування збитків;

3) оперативного припинення правопорушення. Заходи спрямовані на примусове припинення протиправної поведінки, недопущення, усунення шкідливих її наслідків, на створення умов для можливого залучення винних осіб до господарської відповідальності [139, с. 308].

Отже, підтримуючи теорію, згідно з якою господарсько-правова відповідальність охоплює господарсько-правові санкції, погоджуємось з рішенням законодавця по об'єднанні різних видів господарських санкцій у єдине поняття господарсько-правова відповідальність (5 розділ ГК України). На наш погляд, структура ГК України є виправданою з наступних підстав:

- по-перше, об'єднання в єдине поняття різних заходів дозволяє уникнути дублювання окремих норм, перш за все загальних положень про відповідальність;
- по-друге, широке розуміння відповідальності дає змогу об'єднати значну групу однорідних норм у єдиний комплексний правовий інститут;
- по-третє, нормативне закріплення концепції, що розглядається сприяє послідовному розвитку відповідальності та санкцій у механізмі правового регулювання.

Таким чином, можна сформулювати наступні висновки: господарсько-правові санкції є заходами державного впливу, що застосовуються до учасників господарських відносин у результаті вчинення господарського правопорушення, виражаються в настанні певних негативних наслідків правового характеру і спрямовані на гарантування захисту прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб і держави.

Крім того, господарські санкції входять в поняття господарсько-правова відповідальність, утворюючи відповідальність у нормативному розумінні цього поняття. Їх визначають як міру, форму та засіб відповідальності, що забезпечує покладення на правопорушника додаткового обов'язку, проходячи по різних стадіях механізму правового регулювання. Його реалізація становить зміст відповідальності, настання котрої є завершальною стадією механізму правового

регулювання. В свою чергу зміст санкцій визначає форму відповідальності та характер наслідків, що настають для правопорушника, проте особливості виконання обов'язку, що становить зміст відповідальності перебувають поза межами дії санкцій.

Виконуючи ряд функцій, слугують господарсько-правові санкції для стимулювання належного виконання господарських та інших зобов'язань. Отже, їх головною метою є забезпечення правопорядку в господарських відносинах.

1.3. Класифікація господарсько-правових санкцій

У юридичній літературі немає єдиної точки зору щодо кількості форм господарсько-правової відповідальності. Тобто, кількість господарсько-правових санкцій, які є правовим засобом відповідальності у сфері господарювання (відповідно до ст. 217 ГК України), є досить різноманітною. У 80-х роках у СРСР їх взагалі налічувалось близько 2,5 тисяч, і всі вони застосовувалися у сфері господарювання. На даний час в Україні також застосовується велика (хоч і менш значна, ніж згадана) кількість господарсько-правових санкцій.

При цьому всьому, звертаючись до господарського законодавства, можемо побачити, що законодавець в ГК України, а саме в статті 217, закріпив всього чотири види господарсько-правових санкцій. Більше уваги яким матимемо змогу присвятити в наступному розділі наукової роботи, а доки доцільним буде лише навести зазначений перелік, зокрема, до них належать:

- а) відшкодування збитків;
- б) штрафні санкції;
- в) оперативно-господарські санкції;
- г) адміністративно-господарські санкції. Варто сказати, що проявами адміністративно-господарських санкцій, відповідно до ГК України, є санкції майнового характеру (вилучення майна або ж прибутку, що за своїми правовими наслідками подібне до конфіскації; адміністративно-господарські штрафи) та організаційного характеру (зупинення дії або анулювання ліцензій, скасування

державної реєстрації та ліквідація суб'єкта господарювання та інші). Крім того, перелік адміністративно-господарських санкцій, передбачених ст. 239 ГК України, є відкритим, а відтак доцільною буде характеристика форм господарсько-правової відповідальності.

Як вже зазначалося вище, у юридичній літературі немає єдиної точки зору щодо кількості форм господарсько-правової відповідальності. Відповідно до однієї з доктринальних класифікацій, залежно від видів господарських правопорушень і санкцій, встановлених за ці правопорушення формами господарсько-правової відповідальності є:

- а) відшкодування збитків;
- б) сплата неустойки;
- в) конфіскація як вид господарсько-правових санкцій;
- г) господарсько-адміністративні штрафи;
- г) оперативно-господарські санкції;
- д) планово-госпрозрахункові (оціночні) санкції;
- е) господарсько-організаційні санкції [68, с. 457].

Зокрема, О. М. Вінник, відповідно до цієї класифікації, розкрила зміст господарсько-організаційних, планово-госпрозрахункових санкцій, господарсько-адміністративного штрафу та конфіскації.

Так, господарсько-організаційні санкції – це передбачені законом заходи організаційного впливу (обмеження) на суб'єкта господарювання, що застосовуються компетентними державними органами або за їх ініціативою судом у передбачених законом випадках.

Планово-госпрозрахункові санкції – це передбачені чинним законодавством заходи економічного впливу на суб'єкта господарювання в зв'язку з порушенням ним планових нормативів і планових завдань; підвищення тарифу (розміру плати) за понадлімітне використання природних ресурсів, електроенергії; позбавлення пільг (наприклад, податкових) у зв'язку з порушенням умов їх надання; виготовлену з порушенням державних стандартів, державних будівельних норм та правил; віднесення на прибуток, що залишається у розпорядженні суб'єкта

господарювання, не донарахованої амортизації у випадках дострокового списання основних фондів (за винятком передбачених законом випадків вимушеного списання).

Господарсько-адміністративний штраф – це грошова сума, що сплачується до державного бюджету суб'єктом господарювання – правопорушником у передбачених законом випадках. Форми господарсько-адміністративного штрафу: у процентному або кратному відношенні до суми порушення; в певній кількості неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

Конфіскація – безоплатне вилучення в дохід бюджету майна (коштів) суб'єкта господарювання – правопорушника у випадках, прямо передбачених законом [60, с. 385].

З приводу зазначеної класифікації, вважаємо, що вона є частково застарілою, зважаючи на формулювання вищенаведених понять, але, якщо звертатись до їх змісту, можна прослідкувати, що всі перелічені санкції застосовуються й дотепер, лише з певними змінами. Зокрема, штраф та конфіскація є видами адміністративно-господарських санкцій, згідно ГК України, а не самостійними санкціями, як то було раніше.

Далі хотілось би навести ще дві класифікації господарсько-правової відповідальності, оскільки вони безпосередньо переплітаються з накладеними на суб'єктів господарювання санкціями, до того ж їх виділяє чимала кількість сучасних науковців.

Так, залежно від структури правопорушень, господарсько-правова відповідальність поділяється на:

а) часткову – у разі, якщо в господарському зобов'язанні беруть участь кілька управнених або кілька зобов'язаних суб'єктів, кожний з управнених суб'єктів має право вимагати виконання, а кожний із зобов'язаних суб'єктів повинен виконати зобов'язання відповідно до частки цього суб'єкта, визначеної зобов'язанням (ч. 1 ст. 196 ГК України);

б) солідарну – може застосовуватися в умовах, установлених законом чи договором, і лише тоді, коли є кілька суб'єктів господарювання на боці боржника.

Кредитор може вимагати сплати штрафних санкцій чи покриття збитків як від будь-якого учасника, так і від усіх разом (у разі заподіяння збитків одночасно кількома учасниками господарських відносин кожний з них зобов'язаний відшкодувати збитки суб'єкту, якому завдано збитків (ст. 227 ГК України);

в) субсидіарну (додаткову) – договором або законом може бути передбачена поряд із відповідальністю боржника додаткова (субсидіарна) відповідальність іншої особи (члени виробничого кооперативу несуть за зобов'язаннями кооперативу субсидіарну (додаткову) відповідальність своїм майном у розмірі, не меншому їх пайового внеску, якщо більший розмір відповідальності не передбачено законом або статутом кооперативу (ч. 1 ст. 108 ГК України);

За обсягом відповідальності правопорушника господарсько-правова відповідальність поділяється так:

а) повну – полягає у відшкодуванні (компенсації) шкоди, завданої правопорушенням, в еквівалентному (рівному) розмірі. Означає відшкодування контрагенту чи державі усіх видів збитків (шкоди): втрат чи пошкоджень майна, понесених додаткових витрат, неотриманих доходів у повному обсязі (громадянин-підприємець відповідає за своїми зобов'язаннями усім своїм майном, на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення (ч. 2 ст. 128 ГК України);

б) обмежену – передбачає встановлення меж розміру збитків, які підлягають відшкодуванню. У нормах права, що визначають обмежений розмір відповідальності, встановлюється максимальний розмір збитків або припис не стягувати з боржника певні види збитків (якщо правопорушенню сприяли неправомірні дії (бездіяльність) другої сторони зобов'язання, суд має право зменшити розмір відповідальності (ст. 219 ГК України)). У таких випадках розмір завданої правопорушенням шкоди перевищує розмір відшкодування;

в) підвищену – цей вид відповідальності передбачає відшкодування збитків у більшому розмірі, ніж розмір завданої майнової шкоди. Наприклад, за ст.ст. 230, 231 ЦК України у разі вчинення правочину під впливом обману або насильства винна сторона відшкодовує іншій стороні збитки у подвійному розмірі та

моральну шкоду. Підвищений розмір відповідальності може встановлюватися і за домовленістю сторін [65, с. 323].

Якщо перейти безпосередньо до нашого питання, то господарсько-правові санкції теж можна класифікувати за різними ознаками, чим і займалось багато науковців у свій час. Деякі з запропонованих класифікацій маємо змогу розглянути більш детально, зокрема:

1. За критерієм змісту впливу санкції поділяються на:

а) грошові, тобто такі, виконання яких буде зараховано лише в разі сплати боржником відповідних коштів. Наприклад, сплата штрафних санкцій, адміністративно-господарський штраф, відшкодування збитків;

б) натуральні, означає, що для їх виконання боржнику необхідно виконати певні дії, не пов'язані з грошовими розрахунками. Наприклад, заміна неякісної продукції на якісну, безоплатне усунення недоліків товару [65, с. 324];

2. За критерієм безпосередньої спрямованості (за характером наслідків, які виникають для правопорушника) на:

а) санкції, що застосовуються в організаційно-господарських зобов'язаннях – зобов'язання, що виникають у процесі управління господарською діяльністю між суб'єктом господарювання та суб'єктом організаційно-господарських повноважень, внаслідок яких зобов'язана сторона повинна здійснити на користь другої сторони певну управлінсько-господарську (організаційну) дію або утриматися від певної дії, а управнена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку. Наприклад, в разі якщо суб'єкти господарювання зловживають монопольним становищем на ринку, Антимонопольний комітет України має право прийняти рішення про примусовий поділ монопольних утворень (ч. 3 ст. 40 ГК України). Крім того, в даному випадку можна говорити про оперативно-господарські санкції;

б) санкції, що застосовуються в майново-господарських зобов'язаннях – зобов'язання, що виникають між учасниками господарських відносин під час здійснення господарської діяльності, на підставі яких зобов'язана сторона повинна вчинити певну господарську дію на користь другої сторони або

утриматися від певної дії, а управнена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку. Наприклад, боржник, який прострочив виконання господарського зобов'язання, відповідає перед кредитором (кредиторами) за збитки, завдані простроченням, і за неможливість виконання цього зобов'язання, що випадково виникла після прострочення (ч. 1 ст. 220 ГК України). Йдеться про штрафні санкції, відшкодування збитків, адміністративно-господарський штраф;

в) змішані або майново-організаційні (має місце поєднання двох вищенаведених різновидів санкції) [139, с. 246];

3. За характером порушених відносин на:

а) санкції, що застосовуються у горизонтальних відносинах, тобто між рівноправними суб'єктами господарювання. Наприклад, сплата неустойки / штрафних санкцій, відшкодування збитків, оперативно-господарські санкції;

б) санкції, що застосовуються у вертикальних відносинах, тобто між компетентним державним органом і суб'єктом господарювання. Наприклад, господарсько-правова конфіскація, адміністративно-господарський штраф, планово-госпрозрахункові санкції, господарсько-організаційні санкції;

в) універсальні санкції, що застосовуються і в горизонтальних, і у вертикальних відносинах. До них належать: відшкодування збитків; штрафні санкції та оперативно-господарські санкції [60, с. 387];

4. Залежно від виду порушених відносин на:

а) санкції, що застосовуються в договірних відносинах, тобто такі, які застосовуються в разі недотримання або порушення суб'єктом господарювання умов договору (відшкодування збитків, штрафні, оперативно-господарські);

б) санкції, що застосовуються в позадоговірних відносинах – застосовуються у разі недотримання правил ведення господарської діяльності (відшкодування збитків, адміністративно-господарські санкції) [69, с. 19];

5. Залежно від інституту господарського законодавства, норми якого передбачають застосування господарсько-правової відповідальності, а разом з тим і господарсько-правових санкцій, розрізняють:

- а) санкції за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства;
- б) санкції у сфері капітального будівництва;
- в) санкції в галузі зовнішньоекономічної діяльності;
- г) санкції в галузі транспорту;
- г) санкції, що застосовуються на ринку цінних паперів та інші [140, с. 165].

Кожний інститут господарського законодавства має законодавчий акт, який регулює питання відповідальності за вчиненні правопорушення та вид санкції, що буде застосовуватись до правопорушника;

6. За юридичними підставами виникнення санкції поділяються на:

а) санкції встановлені у нормах закону (тобто, санкції, що містяться в законодавчих актах, зокрема тих, що регулюють господарське законодавство, вони є спеціальними);

б) санкції закріплені в умовах договору (санкції, що їх учасники зобов'язання встановлюють між собою та котрі приводяться в дію у разі недотримання чи порушення кимось з них умов договору) [66, с. 180];

7. За способом застосування господарські санкції діляться на такі, що:

а) застосовуються у добровільному порядку (оперативно-господарські санкції);

б) та ті, які приводяться в дію за допомогою примусу шляхом звернення до юрисдикційного органу (штраф, позбавлення права займатись певною господарською діяльністю, анулювання ліцензії на зайняття окремим видом господарської діяльності) [93, с. 152];

8. За способом, за допомогою якого вони слугують правопорядку:

а) компенсаційні (відновлювальні) – передбачають усунення заподіяної шкоди й відновлення порушених прав. При цьому до компенсаційних санкцій запропоновано відносити лише санкцію «відшкодування шкоди» (майнової чи моральної);

б) каральні (штрафні) – санкції, що мають на меті покарати винного та слугують, для запобігання правопорушення в майбутньому (штрафні, відшкодування збитків) [59, с. 388];

9. За ознакою визначеності:

а) абсолютно визначені, тобто такі, що чітко і вичерпно вказують на вид і міру державного примусу. Або іншими словами, ті, в яких закріплюється конкретна форма та розмір заходів впливу на суб'єкта господарювання за вчинення правопорушення. У абсолютно визначених санкціях, як правило, встановлюються способи захисту суб'єктивних прав громадян та юридичних осіб;

б) відносно-визначені, тобто такі, що передбачають можливість застосування різних видів санкцій або їх різної міри. Або іншими словами, такі, у яких передбачені межі, виходячи з котрих юрисдикційний орган встановлює відповідну міру впливу на правопорушника з урахуванням обставин справи. Відносно визначеними, зазвичай, називають санкції, що визначають розміри відповідальності [74, с. 238];

10. За складністю та необхідністю доведення в судовому порядку застосування санкції (практично значущий аспект, на який у науковій літературі не звертається увага):

а) санкції, які мають ускладнений порядок доведення (відшкодування збитків);

б) санкції, що мають спрощений порядок доведення (штрафні санкції);

в) застосовуються на розсуд суб'єкта використання (оперативно-господарські та більшість адміністративно-господарських санкцій);

11. За специфікою застосування:

а) основні – самостійні заходи впливу, які не можуть застосовуватись на додаток до інших, тобто приєднуватись до них;

б) додаткові (акцесорні) – ті, що не можуть застосовуватись самостійно, а лише шляхом їх приєднання до основних [64, с. 11].

Таким чином, стає зрозуміло, що поділ господарсько-правових санкцій на види нерозривно пов'язаний з господарсько-правовою відповідальністю, адже, як вже відомо, відповідальність реалізується саме через застосовані до правопорушника санкції.

Здійснена наукова класифікація господарсько-правових санкцій за наступними підставами: за критерієм змісту впливу; за критерієм безпосередньої спрямованості (за характером наслідків, які виникають для правопорушника); за характером порушених відносин; залежно від виду порушених відносин; залежно від інституту господарського законодавства, норми якого передбачають застосування господарсько-правової відповідальності, а разом з тим і господарсько-правових санкцій; за юридичними підставами виникнення; за способом застосування; за способом, за допомогою якого вони слугують правопорядку; за ознакою визначеності; за складністю та необхідністю доведення в судовому порядку застосування; за специфікою застосування.

Крім того, наведений вище перелік видів господарських санкцій не є вичерпним. Варто лиш зазначити, що дана класифікація дозволяє у більш повному обсязі визначити сутність окремо взятої господарської санкції, але потребує законодавчого визначення, що буде сприяти удосконаленню механізму застосування господарсько-правових санкцій.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИХ САНКЦІЙ ТА ПОРЯДКУ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ

2.1. Відшкодування збитків як вид господарсько-правових санкцій

Переходячи безпосередньо до питання характеристики господарсько-правових санкцій, слід сказати, що не зважаючи на всю їх багатоманітність, основна увага буде приділена лише чотирьом основним видам, що їх закріпив ГК України, назвавши заходами господарсько-правової відповідальності. А розпочнемо дослідження з такої універсальної господарської санкції як відшкодування збитків, тим паче, що сам законодавець в ГК України висунув її на передній план. Універсальність цієї санкції полягає у тому, що збитки, як правило, не є санкцією заздалегідь визначеного розміру та в тому, що їх стягнення передбачено на випадок будь-якого господарського правопорушення, якщо інше прямо не передбачено законом.

Але, застосовуючи відповідну санкцію на практиці, у суб'єктів господарювання виникає чимала кількість питань, що спровоковані розбіжностями у регулюванні правовідносин ЦК і ГК України та відсутністю узагальненої практики після набрання ними чинності. Тому, зважаючи на достатній теоретичний і практичний інтерес застосування цієї санкції, стає зрозуміло, що її вивчення є доцільним та актуальним.

Звернувшись до ГК України, відшкодування збитків можна визначити як заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, в результаті застосування котрих для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки. При цьому, для учасника господарських відносин, який потерпів від правопорушення, відшкодування збитків є способом захисту його прав та законних інтересів (ч. 2 ст. 20 ГК України). Згідно з судовою практикою, для застосування цієї санкції потрібна наявність, як правило, таких елементів складу правопорушення: протиправної поведінки (зокрема, порушення зобов'язань),

збитків, причинного зв'язку між протиправною поведінкою боржника та збитками й вини боржника (Постанова Судової палати у господарських справах Верховного суду України від 09.08.2017 року у справі № 908/2138/16, Постанова Вищого господарського суду України від 15.10.2015 року у справі N 921/700/14-г/14) [28; 24].

Перш ніж перейдемо до більш глибокого аналізу цієї господарсько-правової санкції необхідно з'ясувати для себе, що являє собою категорія «збитки». Як зазначає, В.І. Кофман, варто розрізнити поняття «збитки» як економічну та як юридичну категорію. При цьому він визначає збитки, як економічну категорію, такими, що не обов'язково виникають у результаті правопорушення, тоді як категорія юридична «збитки» є негативними наслідками в майновій сфері потерпілого, що викликаються певною неправомірною поведінкою [69, с.19].

Д.А. Красніков, у свою чергу, з точки зору цивільного законодавства розрізняє поняття «збитки» та «школа». Під шкодою заведено розуміти зменшення кількості майнового блага (внаслідок знищення майна втрата можливості отримати майно, яке особа неодмінно отримала б за нормального перебігу подій) або погіршення його якості (пошкодження речі, зіпсуття, приведення її у стан, у якому вона не здатна виконувати всі свої функції).

Збитки – це грошова оцінка (еквівалент) заподіяної матеріальної шкоди. Таким чином, терміни «збитки» та «школа» слід вирізнити під час їх застосування. Під першим треба розуміти втрати від знищення або пошкодження майна, а під другим – грошове вираження завданої шкоди [91, с. 259-264].

Стосовно законодавчого визначення даного поняття, ч. 2 ст. 22 ЦК України збитками визначає:

- 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);
- 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Аналогічні норми містить і ч. 2 ст. 224 ГК України, якою встановлено, що під збитками розуміються витрати, зроблені управненою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також не одержані нею доходи, які управнена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною. Наведене визначення змісту збитків найбільш повно концептуально відтворює положення ст. 203 ЦК УРСР, за винятком трьох істотних моментів. По-перше, замість особи кредитора введено нове поняття «управнена сторона». По-друге, можливість включення неодержаних доходів до збитків має місце не лише за умови належного виконання зобов'язання, а й за умови додержання правил здійснення господарської діяльності і другою стороною. По-третє, в ст. 225 ГК України законодавець ввів замість терміна «неодержані доходи» термін «неодержаний прибуток» як рівнозначний терміну «втрачена вигода» [5].

Щодо складових елементів збитків, варто зазначити, що, на відміну від ЦК України, в ГК України законодавець хоча б намагався їх конкретизувати. Так, згідно зі ст. 225 ГК України до них мають включатися:

1) вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна. Важливо, що для включення її до складу збитків, вона має бути визначена відповідно до вимог законодавства. У свою чергу, чинне законодавство містить багато таких вимог. Так, зокрема, пунктом 2 Порядку визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р., передбачено: розмір збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей визначається шляхом проведення незалежної оцінки відповідно до національних стандартів оцінки. У разі визначення розміру збитків, що призвели до завдання майнової шкоди державі, територіальній громаді або суб'єкту господарювання з державною (комунальною) часткою в статутному (складеному) капіталі, розмір збитків визначається відповідно до методики оцінки майна, затвердженої Кабінетом Міністрів України [20]. Чимало таких вимог (правил) передбачено Повітряним

кодексом України, Статутом залізниць України та низкою інших нормативних актів;

За ст. 22 ЦК України реальні збитки проявляються у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, що говорить про наявність певних неістотних розбіжностей між ЦК України та ГК України, оскільки не можна визнати тотожними поняття «знищення» (ЦК України) та «втрата» (ГК України) майна.

Думається, що і в ЦК України, і в ГК України у цій частині невдало визначено складові елементи реальних збитків з наступних міркувань.

По-перше, під знищенням майна необхідно розуміти повну загибель майна внаслідок дій сторін чи інших осіб, а також різних подій чи явищ. Однак зменшення майнового активу потерпілої особи може відбутися і без його загибелі, наприклад у зв'язку з його викраденням чи загубленням, що охоплюється поняттям «втрата майна», але не враховано в ЦК України. Власне, цей висновок підтверджується нормою ст. 203 ЦК УРСР, в якій збитками визнавалася втрата майна. У широкому розумінні під втратою майна можна розуміти різні способи його ліквідації, у тому числі шляхом його загублення, знищення.

По-друге, в ст. 224 ГК України не передбачено знищення майна яке призводить до виникнення збитків. Натомість вже в ст. 225 ГК України прямо зазначається, що вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна включається до складу збитків, які підлягають відшкодуванню. Отже, наявною є також суперечність між ст. 224 і ст. 225 ГК України [59, с. 326];

2) додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною. При цьому, слід мати на увазі, що ГК України встановлює не вичерпний, а лише приблизний їх перелік. Крім названих, до них можуть бути включені, наприклад, витрати з доставки продукції прискореним способом (літаком замість залізниці), додаткові витрати з метою мінімізації збитків шляхом форсування виробництва після простою (доплати до середнього заробітку при переведенні працівників на час простою на іншу, менш оплачувану, роботу) тощо. Ці додаткові витрати

підлягають відшкодуванню на загальних підставах. Але при включенні їх до складу збитків треба враховувати, як мінімум, таке: відшкодуванню підлягають фактично понесені додаткові витрати, а не ті, які потерпіла сторона має ще зазнати у майбутньому у відповідності із законом чи договором; відшкодуванню підлягають не будь-які витрати потерпілого суб'єкта господарювання, а лише ті, які були зроблені ним в розрахунку на прийняття належного виконання за договором або з метою запобігання збиткам чи їх зменшення; якщо додаткові витрати були спрямовані на запобігання збиткам чи їх зменшення, то витрати на реалізацію цих заходів не повинні перевищувати самих збитків. У протилежному разі дані витрати підлягають відшкодуванню лише у межах понесених збитків.

Стаття 22 ЦК України, на відміну від ГК України, передбачає можливість стягнення з порушника не лише тих витрат, які особа фактично вже зробила, а й тих, які вона мусить зробити для відновлення порушеного права, що говорить про певні невідповідності у зазначених нормативно-правових актах. В свою чергу, вважаємо, що така норма є цілком логічною, адже потерпіла особа на момент пред'явлення вимог до порушника може і не вчиняти дій на відновлення порушеного права, власне вона і не зобов'язана цього робити. Окрім всього потерпіла особа може не мати коштів для самостійного відновлення порушеного права.

Щодо зазначеної неузгодженості, вважаємо за доцільне однакове визначення поняття та змісту збитків в обох кодексах, оскільки положення ст. 224 ГК України розраховані на регулювання господарських зобов'язальних правовідносин, які переважно є водночас і цивільно-правовими;

3) неодержаний прибуток (втрачена вигода), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною. Такі збитки мають місце, як правило, при зменшенні обсягів виробництва або реалізації продукції (робіт, послуг), вимушеній зміні їх асортименту або погіршенні їх якості внаслідок правопорушення, допущеного іншим учасником господарських відносин. Знову ж таки, співставляючи зміст зазначеної норми з нормами ст. 22 ЦК України можна виявити наявність істотних

суперечностей. Наприклад, С.М. Бервено до такого роду суперечностей вважає за необхідне віднести термінологічні неузгодженості, говорячи якраз про те, що в ст. 22 ЦК України йдеться про упущену вигоду, а в ст.ст. 224, 225 ГК України – неодержані доходи, втрачену вигоду, неодержаний прибуток [44, с. 268]. При цьому автор слушно зауважує, що такі поняття, як доходи та прибуток, за податковим законодавством мають різне значення, але не продовжує свою думку і не пояснює нетотожність цих понять, яка, на наш погляд, полягає у тому, що «дохід» є більш широким поняттям, у порівнянні з «прибутком». Тому упущена вигода мала бути визначена в ГК України не як «неодержаний прибуток», а як «неодержаний дохід».

Крім того, необхідно уточнити, в ЦК України можливість відшкодування упущеної вигоди не ставиться в залежність від суб'єктного складу правовідносин (фізичні особи, суб'єкти підприємництва). Натомість положення ГК України щодо загалом усіх видів збитків розраховані лише на учасників господарських відносин, що відзначається і господарсько-правовою літературою. Відтак з усією очевидністю постає питання про можливість відшкодування збитків у формі неодержаного прибутку в правовідносинах між суб'єктом господарювання та особою, яка не є таким суб'єктом, наприклад фізичною особою. Можна вважати, що у таких ситуаціях необхідно керуватися нормами ЦК України, зокрема ст. 22, яка передбачає відшкодування збитків за участю будь-яких суб'єктів цивільних правовідносин.

Важливе значення має також така ознака, як реальність одержання упущеної вигоди, при цьому відповідні докази мають бути надані позивачем, на що звернув увагу, зокрема, Вищий господарський суд України у Постанові від 25 вересня 2017 року у справі № 905/2321/16 [25];

4) матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом. Визначення моральної шкоди міститься у правових нормах низки спеціальних законів, зокрема, у статті 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [6], статті 10 Закону України «Про режим іноземного інвестування» [18], статтях 1, 33, 34 Закону «Про зовнішньоекономічну

діяльність» [14] тощо. Проте слід мати на увазі, що норми цих законів встановлюють різні критерії вказаного поняття, а отже, не дають однозначного трактування. Разом з тим вони не містять вичерпного переліку обставин, за наявності яких учасники господарських відносин могли б вважати, що їм заподіяно моральну шкоду.

Більш послідовною у цьому питанні є судова практика, яка моральною визнає шкоду, заподіяну організації порушенням її законних немайнових прав. Іншими словами, моральну шкоду судова практика завжди пов'язує з порушенням немайнових прав. До найбільш типових (характерних) випадків заподіяння моральної шкоди відноситься поширення, у тому числі через засоби масової інформації, відомостей, що не відповідають дійсності або викладені неправдиво, які порочать її ділову репутацію чи завдають шкоди її інтересам, а також порушення авторського права і суміжних прав [29].

При вирішенні питання щодо відшкодування моральної шкоди треба враховувати наступне. На відміну від права на відшкодування матеріальних збитків, право на відшкодування моральної шкоди є обмеженим. Тому вимагати відшкодування такої шкоди можна лише у тому випадку, коли вказане прямо передбачено законом. При цьому відшкодування повинно здійснюватись у грошовій або іншій матеріальній формі, тобто у формі матеріальної компенсації. Якщо ж учасник відносин у сфері господарювання своїми діями (бездіяльністю) заподіяв як майнову, так і моральну (немайнову) шкоду, то слід виходити з того, що відшкодування майнової шкоди не звільняє такого учасника від обов'язку відшкодувати моральну шкоду. Оскільки остання є самостійним видом шкоди, то, безумовно, обсяг матеріальної компенсації не повинен ставитися у залежність від заподіяної правопорушником майнової шкоди (збитків). При визначенні розміру компенсації моральної шкоди слід брати до уваги характер діяння особи, яка її заподіяла, а також ті негативні наслідки, що виникли через порушення майнових прав позивача [29].

Ні верхньої, ні нижньої межі відшкодування моральної шкоди ГК України не встановлює. Проте господарські суди виходять з того, що за всіх обставин

розмір такого відшкодування не може бути менш ніж п'ять мінімальних розмірів заробітної плати [29]. Оскільки інші строки позовної давності цим Кодексом не встановлені, то є достатні підстави вважати, що до вимог про відшкодування як матеріальної, так і матеріальної компенсації моральної шкоди повинні застосовуватись строки давності, передбачені статтями 256 і 257 ЦК України (за винятками, встановленими ст. 268 ЦК України).

Взагалі ж, як нам вважається, на законодавчому рівні практично неможливо дати вичерпний перелік конкретних видів збитків. Хоча практиці відоме певне нормативне регулювання складу збитків та їх розміру, наприклад, Методика розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, затверджена наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 10 грудня 2008 року.

Для такого рівня нормативних актів деталізація складу збитків та їх розміру, можливо, є виправданою з позицій відомчих органів. Однак спроба зробити таку деталізацію в ГК України вийшла не досить вдалою, особливо в частині зарахування до складу збитків матеріальної компенсації моральної шкоди, тим більше у господарських відносинах, які переважно є договірними, навіть із посиланням на спеціальний закон. Беручи до уваги, що моральна шкода для суб'єкта господарювання може полягати згідно з ч. 1 ст. 23 ЦК України лише у пониженні ділової репутації, матеріальна компенсація таких негативних наслідків ніяк не може бути включена до складу збитків. Право на недоторканність ділової репутації згідно зі ст. 299 ЦК України є особистим немайновим правом, і моральна шкода за своєю суттю завжди носить немайновий характер (ст. 23 ЦК України). Оскільки, відшкодування збитків є одним зі способів захисту цивільних прав і одночасно одним зі способів відшкодування майнової шкоди (п. 8 ч. 2 ст. 16 ЦК України), це ще раз доводить неможливість віднесення до збитків матеріальної компенсації моральної шкоди.

Крім того, незважаючи на законодавче визначення збитків та їх складу, на практиці виникають складнощі при визначенні того, які самі витрати можуть

вважатися збитками у визначенні ст. 224 ГК України. Розуміння такого інституту господарського права як відшкодування збитків покращується завдяки актам судових органів. Так, 2014 року Вищий господарський суд України видав Оглядовий лист у якому роз'яснив деякі принципово важливі моменти, зокрема, що можна відносити до збитків, а що ні та інші важливі питання. Серед таких варто відзначити, що витрати на оплату юридичних послуг не є збитками у розумінні ст. 623 ЦК України та ст. 224 ГК України. Безпідставне перерахування коштів не є втратами, які мають компенсуватися шляхом відшкодування збитків. Також, у вирішенні спорів про відшкодування збитків у вигляді упущеної вигоди суди повинні дослідити, чи могли такі збитки бути реально понесені кредитором та чи вживав кредитор заходів щодо їх відшкодування [31]. Ці та інші моменти дозволяють більш повно розглядати відшкодування збитків як господарську санкцію.

Наступне питання частково виходить із попереднього і буде приділено визначенню розмірів збитків. Безумовно, визначення розміру збитків – справа складніша, ніж просто стягнення неустойки (штрафу, пені). Адже для цього необхідно виконати певні розрахунки й підкріпити їх відповідними доказами, які беззастережно підтверджували б їх реальний розмір на визначену дату. При цьому слід мати на увазі, що склад збитків, порядок їх розрахунку і доказування залежать не від характеру (виду) правопорушення, а від характеру ситуації, яка виникла у потерпілого суб'єкта у зв'язку з правопорушенням [134, с. 398].

Однак незалежно від того, чи виникли всі види збитків чи лише деякі з них, розрахунок їх розміру необхідно проводити по кожному виду окремо, а отримані результати підсумувати.

За загальним правилом збитки підлягають відшкодуванню у повному обсязі за всіма їх видами. Тому не можна не приділити увагу дослідженню проблеми застосування принципу повного їх відшкодування. В першу чергу, необхідно зазначити, що «принцип повного відшкодування збитків» є традиційним для вітчизняного цивільного права і наразі цей принцип виражений формулою, що міститься у ст. 22 ЦК України: «Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо

договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або у більшому розмірі».

Чинний ГК України не містить прямої вказівки щодо застосування зазначеного принципу. Тому, слід звернутись до доктринальних позицій щодо використання принципу відшкодування збитків та доцільності його обмеження у специфічних випадках.

Застосування принципу повного відшкодування збитків диктується необхідністю поновити права потерпілої сторони у зобов'язанні. О.С. Іоффе, відмічаючи значення принципу повного відшкодування збитків за зобов'язаннями, підкреслював, що тільки керуючись ним, можна поновити становище, яке існувало на момент правопорушення; тільки завдяки цьому принципу забезпечується всебічна охорона інтересів тих, хто зазнає збитків від несправності своїх контрагентів; тільки слідуючи йому, збитки, що настали, вдається цілком віднести на рахунок особи, що їх спричинила [79, с. 103].

Таке твердження досить логічно коригує В.В. Васькін, зазначаючи, що не всі збитки виникають у момент правопорушення, досить часто вони виникають через певний проміжок часу, особливо неотримані доходи. Звідси зрозуміло, що «поновлення становища», що існувало на момент правопорушення не покриває всіх протиправно і винно вчинених збитків. Отже, він пропонує вважати, що принцип повного відшкодування збитків означає поновлення боржником в натуральній чи вартісній формі того майнового стану особи, в якій вона знаходилась чи знаходилася б, якби не було скоєне правопорушення. Крім того, В.В. Васькін справедливо зазначає, що вказаний принцип знаходить своє обґрунтування у характері цивільних відносин і методі їх правового регулювання. [53, с. 12-13].

Досить детально обґрунтовував доцільність принципу повного відшкодування збитків Н.С. Малейн, який вважав, що відшкодування збитків повинно усунути всі негативні наслідки в господарській сфері кредитора, поновити коштом правопорушника його майновий стан, тобто стан, який він мав і міг мати, якщо б зобов'язання було б виконано (якщо б воно не було порушене).

Для цього необхідно щоб обсяг відповідальності збігався з обсягом завданих збитків. Відшкодування має бути еквівалентним спричиненим збиткам.

Слід також зазначити, що деякі автори дотримуються позиції визнання доцільності обмеження принципу повного відшкодування збитків у деяких специфічних випадках або посилаються на чинне законодавство, як юридичну підставу існування таких обмежень. Так, наприклад, І.Б. Новицький та Л.А. Лунц вважають, що принцип повного відшкодування збитків потребує індивідуального підходу в кожному окремому випадку: необхідно визначити, яка шкода завдана даному кредиторіві при даних умовах; для цього треба зважити всі обставини конкретного випадку. Проте присуджуються тільки збитки майнового характеру. Немайна шкода не підлягає взагалі грошовій оцінці і не може бути виражена у грошовому еквіваленті [112, с. 375]. Про наявність обмеженої відповідальності та досить широкої сфери її застосування говорять також інші науковці. Так, наприклад О.М. Вінник зазначає, що обмеження застосування принципу повного відшкодування збитків відбувається шляхом заборони стягувати певну складову збитків (за порушення зобов'язань за договором підряду на капітальне будівництво з відповідальної сторони можуть бути стягнуті збитки, що виразились у зроблених другою стороною витратах, у втраті або пошкодженні її майна; забороні стягувати збитки взагалі) [59, с. 328].

В основному в теоретичній літературі розглядаються випадки обмеження принципу повноти відшкодування збитків за договорами перевезення, підряду на капітальне будівництво, постачання електроенергії, договорів на виконання проектних та пошукових робіт тощо. Проте, досить слушною і, на нашу думку, єдино правильною є позиція Н.С. Малєїна, який, аналізуючи висловлені в літературі обґрунтування обмеженої відповідальності, констатує, що всі вони (не дивлячись на різні відтінки) зводяться до вказівки на специфічні особливості господарської діяльності організацій, що несуть обмежену відповідальність. Він вважає таке обґрунтування непереконливим: якщо специфічні особливості діяльності могли б слугувати достатнім обґрунтуванням обмеженої відповідальності, то в такому випадку для принципу повного відшкодування

збитків не залишилось би місця взагалі, адже всі галузі господарювання мають свою специфіку. Крім того, обмежена відповідальність деяких господарських органів іноді пояснюється економічним фактором: несумірністю фінансового стану з розмірами збитків, що можуть бути ними спричинені. Проте з урахуванням цієї обставини здається недоцільним заздалегідь в законі обмежувати обсяг відшкодування збитків, гарантуючи таким чином занижену відповідальність порушникам державної дисципліни. Наявність норм, що передбачають занижену відповідальність, не мобілізують господарські органи до належного виконання зобов'язань [99, с. 15-16].

Отже, цілком доцільною можна вважати пропозицію про послідовне проведення принципу повного відшкодування збитків: виключення із законодавства численних випадків обмеженої відповідальності.

Важливо, що розмір збитків, що виникли в результаті господарського правопорушення, доводиться потерпілим суб'єктом господарювання. Ч. 3 ст. 225 ГК України встановлює загальне правило, згідно з яким такі збитки повинні визначатись з урахуванням тих цін, що існували за місцем виконання зобов'язання на день добровільного задоволення боржником вимог сторони, яка зазнала збитків, а в разі його відмови від добровільного відшкодування – за цінами, що існували на день пред'явлення позову, якщо інше не передбачено законом або договором.

При цьому слід мати на увазі, що вони можуть використовувати у господарській діяльності різні ціни:

1) вільні – це ті, що визначаються суб'єктами господарювання самостійно, за згодою сторін на всі види продукції (робіт, послуг, за винятком тих, на які встановлено державні ціни). Для розрахунку збитків у таких випадках можуть бути застосовані ціни, вказані у договорах, прайс-листах та надані офіційно статистичними органами на запити суб'єктів господарювання.

2) державні – ті, що встановлюються державою. Переліки продукції, послуг, на які встановлюються державні ціни, затверджуються Кабінетом Міністрів України. Державне регулювання названих цін здійснюється різними шляхами, а

саме: встановленням граничних рівнів цін, фіксованих державних та комунальних цін, граничних рівнів торговельних надбавок, запровадженням обов'язкового декларування зміни цін тощо.

Окрім того, із загального правила зроблено один виняток, а саме: суду надається право, виходячи з конкретних обставин, задовольнити вимогу про визначення розміру збитків з урахуванням ціни, що існувала на день винесення рішення суду (ч. 4 ст. 225 Кодексу). Це можливо, наприклад, тоді, коли ціна на продукцію (роботи, послуги) на день пред'явлення позову істотно відрізняється від ціни на день винесення рішення суду у бік зменшення чи збільшення. Тому клопотання про застосування такої ціни може бути заявлено до суду і позивачем, і відповідачем [109].

За взаємною згодою сторони господарського зобов'язання вправі встановити ще до виникнення збитків (наприклад, на стадії укладення договору чи у період його дії) заздалегідь погоджений порядок визначення їх розміру. Наприклад, у формі:

1) твердої суми, що підлягає відшкодуванню (наприклад, за порушення строку поставки обладнання в сумі 15 000 грн.);

2) відсоткових ставок залежно від обсягу невиконання зобов'язання чи строків порушення зобов'язання (наприклад, за годину простого цеху чи підприємства, за одиницю недоотриманої продукції, за поставку одиниці товару неналежної якості тощо). Так, сторони можуть передбачити у договорі, що у разі простою цеху протягом 5 годин через недопоставку сировини постачальник сплачує споживачу збитки в розмірі 5000 грн.

Тверді суми й відсоткові ставки можуть розроблятися як на базі даних попередніх спорів, так і шляхом прогнозування наслідків порушень умов договорів з урахуванням особливостей виробництва у галузі чи на окремому підприємстві. Вибір такого варіанта визначення розміру відшкодування збитків має ряд суттєвих переваг, і перш за все тому, що потерпілий суб'єкт господарювання, вказавши у договорі їх розмір у твердій сумі, звільняється від обов'язку доказувати дійсний розмір своїх збитків [58].

На сьогодні, крім ГК України, існує понад 40 законів, які містять положення про необхідність відшкодування збитків у сфері господарювання. Проте загальноприйнятної методики їх підрахунку і доказування не існує. Тимчасова методика визначення розміру шкоди (збитків), яка завдана порушенням господарських договорів явно застаріла, оскільки була розрахована на планову систему господарювання. Тому більш логічно було б не надавати Кабінету Міністрів України право лише затверджувати відповідні методики розрахунку збитків, а навпаки, зобов'язати його розробити, а потім і затвердити їх.

Наступне питання, якому буде приділена увага, стосується умов та порядку відшкодування збитків. Отже, на суб'єкта господарювання, що порушив зобов'язання покладаються певні обов'язки. Зокрема, вжити необхідних заходів для попередження можливості виникнення збитків у господарській сфері інших учасників господарських відносин або для зменшення їх розміру (наприклад, у разі неможливості для перевізника надати клієнту свій автотранспорт під завантаження, він може за згодою останнього оперативно домовитись з іншим перевізником про надання його автотранспорту). Якщо ж збиткам не вдалося запобігти, в такому випадку на правопорушників покладається обов'язок на вимогу потерпілого суб'єкта господарювання відшкодувати у добровільному порядку завдані збитки у повному обсязі, якщо законом чи договором не передбачено їх відшкодування в іншому обсязі [103].

Новелою ГК України є обов'язок правопорушника невідкладно повідомляти своїх контрагентів про кожний факт порушення взятих ним зобов'язань, який щойно стався, але про який вони (контрагенти) не знають. Крім цього, кожна сторона господарського договору зобов'язана невідкладно інформувати контрагентів і про реальність невиконання нею зобов'язань у майбутньому при настанні конкретних строків, якщо у цьому є впевненість уже зараз. За невиконання або несвоєчасне виконання правопорушником цих обов'язків передбачено відповідну санкцію: він позбавляється права вимагати зменшення розміру заявлених йому збитків під приводом того, що потерпіла сторона не вжила всіх заходів до запобігання або зменшення їх розміру.

До речі, з приводу невідкладності, на наш погляд, цей термін означає – негайно, одразу ж, як тільки стало відомо про факт скоєння правопорушення або про очевидну реальність його вчинення у майбутньому при настанні конкретних строків виконання зобов'язання. Іншими словами, йдеться про такі строки направлення інформації про правопорушення, щоб інша сторона мала ще реальну можливість вжити якихось превентивних заходів з відвернення негативних наслідків або зменшення їх розміру (придбати продукцію в інших продавців, перейти на випуск іншої продукції, попередити своїх контрагентів про невиконання зобов'язання перед ними тощо). Отже, перш ніж ставити питання про зменшення розміру збитків, правопорушник тепер повинен подбати про докази, які підтвердили б факт своєчасного направлення ним відповідної інформації потерпілій стороні [109].

Стосовно потерпілої сторони, тобто тієї, у сфері діяльності якої виникли збитки, на неї також покладаються певні обов'язки, а саме, обов'язок вжити всіх, необхідних заходів з мінімізації збитків у разі, якщо вона була своєчасно попереджена правопорушником про можливе невиконання взятого ним зобов'язання. В іншому разі потерпіла сторона взагалі позбавляється права на відшкодування збитків. Це дуже серйозна санкція для потерпілого суб'єкта господарювання.

Взагалі перелічені обов'язки та санкції за їх порушення, здатні, на наш погляд, суттєво вплинути на зменшення кількості випадків заподіяння збитків у сфері господарювання і навіть виключити з практики окремі види правопорушень, оскільки ці норми мають значно більший превентивний потенціал, ніж, можливо, всі інші штрафні санкції.

Важливо, що збитки, завдані правомірними діями, відшкодуванню не підлягають. Правомірна відмова зобов'язаної сторони від подальшого виконання зобов'язання – один з прикладів таких правомірних дій. Не слід залишати поза увагою, що, з іншого боку, згідно з теорією господарського права така правомірна відмова є одним з видів оперативно-господарських санкцій, яка застосовується до іншої сторони у відповідь на порушення нею умов договору. Недоліком ГК

України є те, що він не встановлює ні вичерпного, ні приблизного переліків випадків, коли учасник господарських відносин вправі на законних підставах відмовитись від подальшого виконання зобов'язання. Вони містяться у низці законодавчих актів і лише в деяких статтях даного Кодексу.

Таким чином, інститут відшкодування збитків відноситься до судової форми захисту порушених прав та є однією з форм господарсько-правової відповідальності, що застосовується в договірних зобов'язаннях.

Дана санкція має як свої переваги так і недоліки. До переваг слід віднести перш за все те, що така санкція є універсальною (застосовується і в горизонтальних, і у вертикальних відносинах, договірних і позадоговірних); передбачається законом, а, отже не потребує спеціальної згадки про неї в договорі. До недоліків можна віднести складність для застосування: важко довести факт наявності збитків, їх обсяг (збитки можуть виникнути через значний проміжок часу, до того ж існуючі методики визначення складу і розміру збитків є недосконалими); необхідно довести наявність всіх чотирьох елементів складу правопорушення – протиправну поведінку особи, що заподіяла збитки; наявність збитків, їх склад і розмір; причинний зв'язок між протиправною поведінкою і заподіяними збитками; вину порушника (якщо інше не передбачено законом або договором)

Крім того, нормативне регламентування виявлення та відшкодування збитків має велику кількість законодавчих прогалин та не впорядкувань, що потребують перегляду і доопрацювання на рівні держави. Так, необхідно:

- 1) привести до одноманітності визначення поняття та змісту збитків в ЦК України та ГК України, зокрема, усунути розбіжності в зазначених кодексах стосовно «знищення» (ЦК України) та «втрати» (ГК України) майна, адже дані терміни не є тотожними; усунути розбіжності щодо трактування визначення додаткових витрат, як складової частини збитків; упущену вигоду визначити в ГК України не як «неодержаний прибуток», а як «неодержаний дохід»; виключити матеріальну компенсацію моральної шкоди зі складу збитків;

- 2) здійснити послідовне проведення принципу повного відшкодування збитків; виключити із законодавства численні випадки обмеженої відповідальності;
- 3) розробити відповідні методики щодо визначення розміру збитків, адже наявні вже застарілі, доручивши це Кабінету Міністрів України;
- 4) встановити в ГК України вичерпний перелік випадків, коли учасник господарських відносин вправі на законних підставах відмовитись від подальшого виконання зобов'язання.

2.2. Штрафні санкції у сфері господарювання

Найбільш поширеними серед господарсько-правових санкцій, які накладаються на суб'єктів господарювання за порушення господарських зобов'язань є штрафні. І це є цілком виправданим, адже вони виконують важливі виховну та стимулюючу функції, що обумовлено такими факторами, як: можливість застосування лише у випадках, що є прямо передбачені законом або договором; застосування їх при наявності лише самого факту правопорушення (основна підстава); залежність розміру штрафних санкцій від негативних наслідків господарського правопорушення.

Тобто, штрафні санкції мають вагоме значення для укріплення правопорядку у сфері господарювання та конкретно захисту порушених прав учасників господарських відносин. При цьому при їх застосуванні виникає багато проблем, через наявні прогалини в законодавстві, які потребують негайного вирішення, що і вказує на актуальність подальшого дослідження відповідного різновиду господарського-правових санкцій.

Правовою підставою застосування відповідальності у формі сплати штрафних санкцій є, перш за все, ст. 230 ГК України, відповідно до якої штрафними санкціями визнаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний

сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання.

Якщо виходити з даного визначення, то можна сформулювати такі ознаки штрафних санкцій:

а) завжди застосовуються у вигляді грошової суми;

б) підставами застосування штрафних санкцій є:

– порушення учасником господарських відносин правил здійснення господарської діяльності (але законодавець не врахував ту обставину, що порушення правил здійснення господарської діяльності – самостійний вид господарського правопорушення, за який до порушника застосовуються адміністративно-господарські санкції (згідно з ч. 1 ст. 238 ГК України). Тим паче, що про порушення правил здійснення господарської діяльності як підставу застосування штрафних санкцій, в подальших статтях, присвячених штрафним санкціям, мова не йде);

– невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання;

в) суб'єктами права застосування штрафних санкцій є учасники відносин у сфері господарювання, що зазначені у ст. 2 ГК України (суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності);

г) законом щодо окремих видів зобов'язань може бути визначений розмір штрафних санкцій, зміна якого за погодженням сторін не допускається.

Одним з основних питань, що потребує негайного вирішення, є уточнення визначення видів штрафних санкцій, адже, у ЦК України неустойка використовується як родове поняття до штрафу і пені. Про що йде мова і в постанові Верховного Суду України від 21 жовтня 2015 р. № 6-2003цс15, де зазначено, що штраф та пеня є різновидами неустойки, і при цьому вони виступають одним видом цивільно-правової відповідальності [22]. У постанові

Вищого господарського суду України від 17 грудня 2013 р. № 14 також сказано, що пеня і штраф – форми сплати неустойки [32]. В той час зі змісту ст. 230 ГК України випливає, що неустойка є самостійною штрафною санкцією поряд зі штрафом та пенею, а не узагальненою для них категорією, при цьому ГК України не містить визначення та не наводить критерії для розмежування зазначених трьох категорій [56, с. 48]. В Інформаційному листі Вищого господарського суду України від 07 квітня 2008 р. № 01-8/211 сказано, що «оскільки ГК України не містить визначень неустойки, штрафу та пені, які сплачуються у разі невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання, слід виходити із визначень, наведених у ЦК України» [30].

Отже, перевага в даному питанні надається ЦК України, звідки випливає, що штраф та пеня є різновидом неустойки, але, оскільки за ГК України всі вони є видами штрафних санкцій, – це дає змогу пропонувати їх визначення в літературі, як таких, адже кожна з них заслуговує на увагу, хоча і потребує доопрацювання. Саме тому визначення окремих штрафних санкцій наводиться у науково-практичних коментарях до ГК України [111, с. 234] і у працях видатних дослідників [59, с. 384; 129, с. 5].

Більш детальний розгляд штрафних санкцій хотілось би розпочати з неустойки як способу забезпечення виконання зобов'язань, що одночасно слугує і мірою відповідальності. Основним призначенням якої є стимулювання боржника до належного виконання зобов'язання, а додатковим – поява не вигідних для нього наслідків в разі невиконання цього зобов'язання.

Погоджуючись з О.М. Вінник, можна навести наступне визначення неустойки – це визначена законом або договором грошова сума, яку боржник сплачує кредиторіві у разі невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань [59, с. 384]. Оскільки, відповідно до чинного законодавства загальні засади застосування неустойки передбачено як у ЦК України, так і в ГК України, це зумовлює необхідність визначення умов застосування зазначених нормативно-правових актів при стягненні неустойки за невиконання та неналежне виконання зобов'язання.

Серед розбіжностей у регулюванні неустойки в ЦК України та ГК України, можна виділити такі:

- відповідно до ЦК України предметом неустойки можуть бути як гроші, так і інше майно (ст. 549), а за ГК України – це тільки грошові кошти (ст. 230);
- розмір законної неустойки, за ЦК України, може бути змінено в договорі (ч. 2 ст. 551), тоді як за ГК України він є імперативним (ч. 1 ст. 231);

- за ЦК України загальним правилом є штрафна неустойка (ст. 624), тоді як за ГК України – залікова (ч. 1 ст. 232), тобто, наявна колізія між двома кодексами.

Тому виникає логічне питання: який вид неустойки (штрафну чи залікову) необхідно застосовувати в господарських відносинах? Роз'яснення з цього приводу можна знайти в Інформаційному листі Вищого господарського суду від 07 квітня 2008 р. № 01-8/211, де зазначено, що за загальним правилом ч. 1 ст. 624 ЦК України неустойка підлягає стягненню в повному розмірі, незалежно від відшкодування збитків (штрафна неустойка). Але, в господарських відносинах слід застосовувати спеціальну норму ч. 1 ст. 232 ГК України, відповідно до якої якщо за невиконання або неналежне виконання зобов'язання встановлено штрафні санкції, то збитки відшкодовуються в частині, непокритій цими санкціями (залікова неустойка) [30]. Проте відповідальність у вигляді сплати штрафних санкцій застосовується і тоді, коли господарське правопорушення не призвело до виникнення збитків у потерпілої сторони.

На практиці мають місце застосування ще два види неустойки: альтернативна (на вибір кредитора стягується неустойка або відшкодовуються збитки) та виключна (стягується лише неустойка, збитки не підлягають відшкодуванню) [93; с. 333]. Згідно ж ч. 2 ст. 232 ГК України законом або договором можуть бути передбачені випадки, коли: допускається стягнення тільки штрафних санкцій; збитки можуть бути стягнуті у повній сумі понад штрафні санкції; за вибором кредитора можуть бути стягнуті або збитки, або штрафні санкції.

Отож, на відміну від господарсько-правової санкції у вигляді відшкодування збитків, штрафні санкції застосовуються тільки за умови, що їх застосування було передбачено законом чи господарським договором.

Наступним видом штрафної санкції, що застосовується до правопорушника, є штраф. Як вже зазначалось, поняття штрафу у господарському законодавстві відсутнє, натомість воно має місце в ч. 2. ст. 549 ЦК України, де зазначено, що штраф – це неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання. Якщо ж звернутись до відповідних матеріалів практики, або до способів, якими у нормативно-правових актах встановлюється розмір штрафу (у відсотковому відношенні до суми невиконаної частини зобов'язання; у кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг); у певній, визначеній грошовій сумі; у відсотковому відношенні до суми зобов'язання незалежно від ступеня його виконання), можна стверджувати, що штраф – це обов'язково грошова сума, розмір якої встановлюється нормативно-правовими актами або договором. Необхідно зазначити, що встановлений законом або договором штраф стягується в випадках, коли суб'єкт господарювання який порушив зобов'язання, не прийняв усіх необхідних заходів для його належного виконання.

Отже, штраф – це грошова сума, розмір якої встановлюється нормативно-правовими актами або договором за невиконання господарських зобов'язань у твердій сумі, або у процентному відношенні до ціни всього договору чи невиконаної його частини, або у кратному розмірі до ціни договору чи вартості майна, що застосовується незалежно від збитків потерпілого та стягується одноразово [57, с. 198].

І останнім, як свідчить практика – найбільш вживаним видом штрафних санкцій, є пеня, яка застосовується переважно у випадку прострочення суб'єктом господарювання виконання його зобов'язань. Ця штрафна санкція, на відміну від пені, передбаченої ЦК України, у господарських відносинах може застосовуватись як щодо грошових, так і щодо інших зобов'язань.

Тому, будучи солідарними з Татьковою З.Ф., можна сказати, що пеня представляє собою таку грошову суму, що встановлена нормативно-правовими актами або договором за прострочення виконання господарських зобов'язань суб'єктом господарювання, яка обчислюється у відсотках, розмір якої є граничним та не перевищує подвійної облікової ставки НБУ за кожен день прострочки, період стягнення якої є пресічним і не може перевищувати 6 місяців (розмір пені за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань закріплено в Законі України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» [7]) [128, с. 38].

Доцільно зазначити, що для договірної практики використання неправильної назви штрафної санкції у тексті закону або договору, практичного значення і негативних наслідків не має, оскільки вид такої санкції може бути визначений шляхом тлумачення закону або договору [37, с. 47].

Крім того, на практиці доволі часто сторони намагаються включити до складу штрафних санкцій ще й 3 % річних та інфляційні втрати. Розглядаючи питання про обґрунтованість вимог позивача щодо нарахування і стягнення на свою користь з відповідача інфляційних та 3% річних, господарські суди враховують, що за ч. 2 ст. 625 ЦК України, боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом.

Поряд з цим суд зазначає, що наслідки прострочення боржником грошового зобов'язання у вигляді інфляційного нарахування на суму боргу та 3 % річних виступають способом захисту майнового права та інтересу, який полягає у відшкодуванні матеріальних втрат кредитора від знецінення грошових коштів унаслідок інфляційних процесів та отриманні компенсації (плати) від боржника за користування утриманими ним грошовими коштами, належними до сплати кредиторів.

Тобто, 3% річних та інфляційні втрати підлягають стягненню на підставі закону як вид відшкодування за завдані втрати незалежно від укладення договору, не є штрафними санкціями, право на нарахування яких виникає у зв'язку з невиконанням або несвоєчасним виконанням зобов'язань за договором, та не можуть ототожнюватися з останніми [35].

Важливим питанням також є уточнення питання розміру штрафних санкцій, яке вирішено у законодавстві України неоднозначно. Так, відповідно до ч. 1 ст. 231 ГК України законом щодо окремих видів господарських зобов'язань може бути передбачено розмір штрафних санкцій, зміна якого за погодженням сторін не допускається. Водночас ст. 551 ЦК України передбачає, що розмір неустойки, встановленої законом, може бути збільшений за згодою сторін у договорі. В літературі ця загальна норма почала розглядатись як така, що має використовуватись і у господарських відносинах, але це є неправильним, оскільки ст. 231 ГК України є спеціальною і нею передбачено інше правило, тому у господарських відносинах правила ст. 551 ЦК України не повинні застосовуватись.

Можливість зменшення розміру штрафних санкцій на підставі відповідних критеріїв є також доволі дискусійним питанням. За загальним правилом, штрафні санкції стягуються з порушника у повному обсязі, однак згідно зі ст. 233 ГК України у разі, коли належні до сплати штрафні санкції надмірно великі в порівнянні зі збитками кредитора, суд має право зменшити їх розмір. Аналізуючи положення ГК України про зменшення розміру штрафних санкцій, можна дійти таких висновків: зменшення штрафних санкцій не є обов'язком суду, а виступає його правом; ініціатива зменшення таких санкцій може належати як сторонам судового процесу, так і суду; основною підставою для зменшення штрафних санкцій є необґрунтовано великий їх розмір у порівнянні зі збитками кредитора [38, с. 83].

Закріплення в законодавстві спеціальних норм, що дозволяють суду зменшувати розмір штрафних санкцій свідчить про їх самостійний характер як однієї з форм відповідальності, хоча у вітчизняному законодавстві відсутня

деталізація критеріїв, що мають враховуватись при зменшенні неустойки. Тому вирішення даного питання залишено на практиці на розсуд суду, що розглядає конкретну справу. При цьому до уваги, як правило береться, ступінь виконання зобов'язання боржником і майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні [106, с. 156].

До речі, врахування судом майнового стану сторін і є одним із суперечливих питань при зменшенні штрафних санкцій, про що свідчить аналіз матеріалів судової практики. Так, у ч. 1 ст. 145 ГК України законодавець намагається дати визначення поняттю «майновий стан сторін», але робить це досить поверхнево, що дає підстави говорити про відсутність деталізації даного поняття. У зв'язку з цим можна припустити, що при вирішенні питання про зменшення штрафних санкцій суд повинен враховувати важкий або задовільний майновий стан кредитора та боржника. Разом з тим важкий майновий стан кредитора навряд чи можна розглядати підставою для зменшення розміру штрафних санкцій, тому що його можна віднести до доказів негативних наслідків, спричинених порушенням боржником зобов'язання. Також навряд чи може слугувати підставою для зменшення розміру відповідальності задовільний майновий стан боржника, який не виконує зобов'язання, маючи достатньо ресурсів для його виконання, оскільки це свідчить скоріше про зухвале нехтування ним своїх обов'язків і в такому випадку не може сприяти мінімізації розміру штрафних санкцій [98, с. 65].

Виходить, що при зменшенні штрафних санкцій судом береться до уваги, як правило, майновий стан боржника, а не наявний майновий стан обох сторін, як це впливає з ч. 1 ст. 233 ГК України. Разом з тим врахування зазначеної обставини не узгоджується із сутністю штрафних санкцій, адже вони являють собою засіб впливу на потенційного порушника зобов'язання і повинні захищати інтереси добросовісного учасника господарського обороту. У зв'язку з цим є доцільним виключення з ч. 1 ст. 233 ГК України визначення майнового стану сторін обставиною, яка має враховуватись судом при зменшенні штрафних санкцій. Натомість до критеріїв зменшення розміру зазначених санкцій доцільно віднести

такі обставини: 1) можливість та готовність винної сторони господарських зобов'язань усунути наслідки невиконання зобов'язання; 2) своєчасність попередження про неможливість виконання своїх зобов'язань; 3) часткове виконання зобов'язань на момент розгляду справи. Це сприятиме більш повній реалізації компенсаційної функції штрафних санкцій [128, с. 40].

При нарахуванні штрафних санкцій виникає ще одне питання, стосовно співвідношення позовної давності і строку, у межах якого нараховуються штрафні санкції. Так, останній представляє собою проміжок часу, протягом якого триває відповідне порушення. Зокрема, відповідно до ч. 6 ст. 232 ГК України нарахування штрафних санкцій за прострочення виконання зобов'язання припиняється через 6 місяців від дня, коли зобов'язання мало бути виконане, якщо інше не встановлено законом або договором. Щодо позовної давності, то за загальним правилом, – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого права або інтересу (ст. 256 ЦК України). При цьому відповідно до ст. 223 ГК України при реалізації у судовому порядку відповідальності за правопорушення у сфері господарювання застосовуються загальний та скорочені строки позовної давності, які передбачені у ЦК України, якщо інші строки не встановлено ГК України. Так, відповідно до ст. 258 ЦК України скорочена позовна давність в один рік застосовується до вимог про стягнення неустойки (штрафу, пені), однак якщо позов подано у зв'язку з поставкою товарів неналежної якості, він може бути пред'явлений протягом 6 місяців з дня встановлення покупцем у належному порядку недоліків поставлених йому товарів, оскільки це встановлено у ч. 8 ст. 269 ГК України.

Навіть Верховний Суд України поставив під сумнів точку зору Вищого господарського суду України, що надав перевагу саме положенням ЦК України в питаннях позовної давності. При цьому Верховний суд України послався на ч. 2 ст. 9 зазначеного Кодексу і дійшов висновку, що норми ГК України у регулюванні майнових відносин суб'єктів господарювання є спеціальними щодо нього [57, с. 204].

Та все ж зазначена неузгодженість законодавства щодо строків, у межах, яких нараховуються штрафні санкції підтверджує складність цього питання для практики та вказує на доцільність відповідного законодавчого врегулювання. Вирішити це питання можна за допомогою уточнення у законодавстві строку нарахування штрафних санкцій стосовно порушення конкретних видів господарських зобов'язань, виходячи з їх змісту та видів порушення, з доповненням ч. 6 ст. 232 ГК України після слів: «мало бути виконано», такими словами: «якщо інше не передбачено законом чи договором».

Серед спірних питань у відносинах, що розглядаються, – можливість застосування в усіх випадках ч. 2 ст. 231 ГК України, коли сторонами чи законом не встановлено штрафні санкції, а однією зі сторін за зобов'язанням є суб'єкт господарювання, що належить до державного сектору економіки, визначений ч. 2 ст. 22 ГК України. Так, у ч. 2 ст. 231 ГК України передбачено, що якщо порушено господарське зобов'язання, в якому хоча б одна сторона є суб'єктом господарювання, що належить до державного сектору економіки, або порушення пов'язане з виконанням державного контракту, або виконання зобов'язання фінансується за рахунок Державного бюджету України чи за рахунок Державного кредиту, застосовуються наступні штрафні санкції, якщо інше не передбачено законом чи договором, – за порушення строків виконання зобов'язання стягується пеня у розмірі 0,1 відсотка вартості товарів (робіт, послуг), з яких допущено прострочення виконання за кожен день прострочення, а за прострочення понад 30 днів додатково стягується штраф у розмірі 7 відсотків вказаної вартості. Тобто, ГК України передбачає можливість одночасного стягнення пені та штрафу, при цьому одночасне їх стягнення з учасника господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання за договором, не суперечить ст. 61 Конституції України, оскільки пеня та штраф не є окремими та самостійними видами юридичної відповідальності, а у межах одного виду відповідальності може застосовуватися різний набір санкцій [1; 21].

Разом з тим наведеною нормою не визначено, за порушення строків виконання якого саме зобов'язання (сплата грошових коштів, надання послуг,

поставка товарів тощо) передбачено зазначену відповідальність, у зв'язку з чим виникає питання щодо підстав застосування відповідальності у вигляді пені в розмірі 0,1 відсотка вартості товарів (робіт, послуг) та штрафу у розмірі 7 відсотків вказаної вартості. Окрім того, виникає питання, чи є дана відповідальність такою, що застосовується у випадках порушення будь-якого господарського зобов'язання, в тому числі грошового, або цей вид відповідальності розповсюджується на випадки порушення зобов'язання лише з поставки продукції, виконання робіт, надання послуг [128, с. 40].

Проаналізувавши зазначену норму можна дійти висновку, що положення ч. 2 ст. 231 ГК України мають застосовуватись у всіх випадках порушення будь-якого господарського зобов'язання, що підпадають під зазначений перелік, за виключенням випадків, коли інший розмір штрафних санкцій не передбачено спеціальним законом або конкретним договором.

Підсумовуючи все вищенаведене слід сказати, що штрафні санкції – один з основних видів господарсько-правових санкцій, що часто застосовуються на практиці та стимулюють учасників господарських відносин дотримуватись встановлених законодавством правил. Вони виконують важливі виховну та стимулюючу функції, що обумовлено такими факторами, як: можливість застосування лише у випадках, що є прямо передбачені законом або договором; застосування їх при наявності лише самого факту правопорушення (основна підстава); залежність розміру штрафних санкцій від негативних наслідків господарського правопорушення.

Але, на жаль, в наш час багато питань з приводу їх застосування так і залишились не до кінця регламентованими, тому доцільно було б врегулювати їх на законодавчому рівні, зокрема:

- 1) закріпити в ГК України норму щодо розмежування видів штрафних санкцій та співвідношення неустойки зі збитками, щоб уникнути плутанини в майбутньому;

2) деталізувати в ГК України питання щодо розміру штрафних санкцій (з приводу застосування спеціальної норми, а не загальної, передбаченої цивільним законодавством);

3) виключити з ч. 1 ст. 233 ГК України визначення майнового стану сторін обставиною, яка має враховуватись судом при зменшенні штрафних санкцій;

4) віднести в ст. 233 ГК України до критеріїв зменшення розміру штрафних санкцій такі обставини: можливість та готовність винної сторони господарських зобов'язань усунути наслідки невиконання зобов'язання; своєчасність попередження про неможливість виконання своїх зобов'язань; часткове виконання зобов'язань на момент розгляду справи;

5) уточнити строк нарахування штрафних санкцій стосовно порушення конкретних видів господарських зобов'язань, з доповненням ч. 6 ст. 232 ГК України після слів: «мало бути виконано», такими словами: «якщо інше не передбачено законом чи договором».

Отже, це лише частина питань, що мають місце в практиці застосування штрафних санкцій і потребують доопрацювання, але і їх вирішення позитивно вплине на забезпечення належної цивільно-правової відповідальності за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання.

2.3. Сутність, види і порядок застосування оперативно-господарських санкцій

Ще одним видом санкцій в господарському праві України є оперативно-господарські санкції. Це відносно новий різновид санкцій, що отримали своє закріплення на законодавчому рівні лише з прийняттям ГК України. Вони являють собою швидкий додатковий захід впливу на недобросовісну сторону господарського договору і від того настільки чітко в законодавстві будуть визначені положення щодо видів, підстав та порядку застосування таких санкцій залежить безпосередньо забезпечення належного господарського правопорядку у цих договірних відносинах. Але, як свідчить судова практика, в законодавстві

існує чимало прогалин, зокрема, положення стосовно оперативно-господарських санкцій визначені досить поверхнево, що призводить подекуди до змішування їх зі штрафними та іншими санкціями. Так, наприклад, тільки на стадії розгляду касаційної скарги Вищий господарський суд України дійшов висновку, що у справі взагалі відсутнє застосування оперативно-господарської санкції в розумінні ст. 237 ГК України, тобто суди першої та апеляційної інстанції розглядали та приймали відповідні рішення щодо позовної вимоги про скасування оперативно-господарської санкції, яка фактично не була застосована до позивача [26].

До того ж, не вельми багато уваги приділено цьому виду санкцій і на доктринальному рівні. Адже, хоча оперативно-господарські санкції й були розроблені та запропоновані ще радянськими вченими, та їх детальний аналіз так ніким і не проводився, тобто, нині немає жодного вітчизняного монографічного чи дисертаційного дослідження, повністю присвяченого оперативним санкціям. Виникає логічне питання: чому, не зважаючи на високу результативність оперативних санкцій та простоту їх застосування, ці заходи необґрунтовано залишені поза увагою наукою господарського права.

Перш за все необхідно в'яснити, що ж являє собою категорія оперативно-господарські санкції, тому логічно було б розпочати їх розгляд з'ясування суті. І вже тут виникає проблема, адже в юридичній науці, зокрема, в цивільному та господарському праві відсутня єдність поглядів з приводу оперативно-господарських санкцій, зумовлена тим, що поняття оперативно-господарських санкцій, що використовується в ГК України, збігається з наслідками порушення цивільного зобов'язання, які закріплені в ст. ст. 611 та 615 ЦК України, зокрема, припинення зобов'язання в результаті односторонньої відмови або розірвання договору, зміни умов зобов'язання [124, с. 40-42].

Так, одні з вчені доходили висновку, що оперативні заходи є особливою категорією правоохоронних заходів, окремою стосовно цивільно-правових санкцій та відповідальності [81, с. 18-19; 71, с. 126; 121, с. 143-145], інші відносили заходи оперативного впливу до різновиду як цивільно-правових

санкцій, так і відповідальності [54, с. 35], треті, ототожнюючи оперативно-господарські санкції з організаційними санкціями, а їх застосування з різновидом цивільно-правової відповідальності, протиставляли їх санкціям майнового чи грошового характеру [51, с. 66-67], четверті не відносили оперативні санкції до жодної з цих категорій, а наголошували лише на забезпечувальній спрямованості цих заходів [50, с. 128-129], п'яті визнавали їх такими, що являють собою різновид цивільно-правових санкцій та не є цивільно-правовою відповідальністю [130, с. 127; 42; 88, с. 278-279] тощо.

Наприклад, В.П. Грибанов виступав проти тлумачення заходів оперативного впливу різновидом цивільно-правових санкцій чи засобом відповідальності, натомість визначаючи їх, як юридичні засоби правоохоронного характеру, що застосовуються до порушника цивільних прав та обов'язків безпосередньо самою управненою особою, як стороною в цивільних правовідносинах без звернення за захистом права до компетентних державних чи суспільних органів.

Характеризуючи якісні характеристики заходів оперативного впливу, В.П. Грибанов виділяв їх наступні особливості:

- всі вони мають своєю задачею охорону прав та інтересів управненої особи й тому їх обґрунтовано можна назвати правоохоронними;
- на відміну від цивільно-правових санкцій, що в цивільному праві мають еквівалентно-відшкодувальний характер (а у встановлених випадках також і штрафний), правоохоронні заходи оперативного характеру мають в значній мірі превентивне, попереджувальне значення;
- зазначені заходи мають характер односторонньої дії управненого суб'єкта цивільних правовідносин;
- застосування їх управненою особою тягне за собою невігідні наслідки для зобов'язаної особи, як правило лише в кінцевому результаті;
- головною функцією заходів оперативного впливу є забезпечення належного виконання зобов'язання [71, с. 126-130].

Якщо ж аналізувати позиції науковців, що відмежовують заходи оперативного впливу від категорій відповідальності та санкцій, не можна не

звернутися до однієї з найбільш сучасних теорій, прихильником якої є вчений-правознавець М.С. Карпов. Він, у свою чергу, виділяє такі специфічні риси, притаманні цим заходам оперативного впливу:

- правоохоронний характер, який проявляється не лише у можливості їх застосування після порушення боржником умов договору, а також у випадках наявності обставин, що явно свідчать про те, що належне зустрічне виконання не буде здійснене боржником у встановлений строк;

- односторонній характер заходів оперативного впливу;

- специфічний характер гарантій правильного застосування заходів оперативного впливу;

- юридичний характер заходів оперативного впливу, що полягає в тому, що зазначені заходи передбачають можливість здійснення суб'єктом договірних зобов'язання таких юридичних дій, які за своєю природою є односторонніми правочинами, що тягнуть за собою зміну умов договірних зобов'язання чи його припинення;

- наявність двох умовно-постійних елементів правової конструкції оперативних заходів: перший елемент – сформована можливість застосування таких заходів в договірних відносинах; другий елемент – безпосереднє застосування оперативних заходів до несправного боржника.

На основі проведеного дослідження якостей заходів оперативного впливу М.С. Карпов формулює поняття останніх, як передбачених в законі чи угоді сторін заходів юридичного впливу на несправного боржника в договірному зобов'язанні, застосування яких полягає у здійсненні управненою особою односторонніх дій по зміні чи припиненню договірних зобов'язання у зв'язку із порушенням обов'язків з боку контрагента [80, с. 11-21].

Протилежну позицію до вищенаведеної займає група вчених-правознавців, що відносять заходи оперативного впливу до різновиду як цивільно-правових санкцій, так і до відповідальності. Вони обґрунтовують свою позицію твердженням про те, що санкції застосовуються за правопорушення, тому вони не тільки підтримуються силою авторитета держави, адже в основі їх закладено

примус, що вимагає закріплення їх і в нормах права, що містяться в розділах про відповідальність у відповідних нормативно-правових актах. Іншими словами, реалізація санкцій – це вже відповідальність.

В.В. Васькін, наприклад, визначає цивільно-правові оперативні санкції як заходи локально-автономного стимулювання належного і реального виконання їх контрагентами своїх суб'єктивних обов'язків, що надаються законом чи договором уповноваженим особам цивільних правовідносин. Реалізація цих санкцій є цивільно-правовою відповідальністю. Вчений доводить доцільність такої думки за допомогою досить аргументованої критики позицій В.П. Грибанова. Так, розглядаючи характерну рису оперативних санкцій, наведену В.П. Грибановим, стосовно безпосереднього застосування їх управненою особою до правопорушника, він цілком обґрунтовано зазначає, що оперативні санкції не можуть повністю вийти з-під юрисдикції і опинитись поза нею, тому приведення їх в дію кредитором не виключає претензійно-позовного характеру для боржника, який за допомогою звернення до судових органів може позбутись неправильного впливу на нього.

Натомість В.В. Васькін розглядає цивільно-правові санкції та заходи оперативного впливу такими, що співвідносяться як рід і вид, тобто останні є різновидом перших. Тому все, що притаманно санкціям, характерно і для цивільно-правових заходів оперативного характеру. Проте і тут є особливості, і саме вони виділяють оперативні санкції в окрему групу. Оперативними ж, на його думку, вони названі досить вдало не тільки за способом їх застосування, а й також за характером і цілями дії, тобто можливістю вчасно та адекватними правопорушенню заходами реагувати на нього [54, с. 38-40].

Значний інтерес викликає позиція групи авторів, які вважають, що оперативні санкції являють собою різновид цивільно-правових санкцій та водночас не є засобами цивільно-правової відповідальності.

Одне з найбільш ґрунтовних досліджень оперативних санкцій було здійснено Т.Е. Каудировим. Аналізуючи оперативні санкції, цей автор помістив

оперативні способи впливу в систему заходів захисту суб'єктивних прав санкційного характеру й виділив дві основні групи таких ознак:

– такі, що характеризують оперативні санкції з матеріальної сторони (сутнісні ознаки). Ця група ознак включає юридичний метод впливу на порушника зобов'язання, організаційний характер, майновий зміст, застосування в межах цивільно-правових зобов'язальних регулятивних правовідносин. Тобто, за своїм змістом санкції в договорі є заходами організаційного характеру, несприятливими для порушника зобов'язання, спрямованими на досягнення належного виконання договору; в результаті їх застосування не змінюється зміст первинного зобов'язання.

– такі, що характеризують порядок їх застосування (процесуальні ознаки). До цієї групи ознак належать самостійність застосування, відсутність необхідності виявляти вину правопорушника, оперативність та простота застосування, негайна результативність, відсутність претензійно-позовного характеру.

Як підсумок, Т.Е. Каудиров пропонує визначення, відповідно до якого цивільно-правові оперативні санкції є спеціальними заходами захисту суб'єктивних цивільних прав, що спрямовані на односторонню зміну чи припинення зобов'язання з метою припинення протиправних дій чи поновлення порушених прав [83, с. 12-15].

Наступною правовою та вельми специфічною позицією щодо сутності оперативних санкцій, доцільність якої обґрунтувала досить велика група науковців-правників є позиція, яка передбачає, що оперативно-господарські санкції є санкціями організаційними, а їх застосування є різновидом цивільно-правової відповідальності, однак вони протиставляються санкціям грошового характеру.

Так, характеризуючи специфічні особливості оперативних санкцій, Є.В. Бріних зазначав, що саме вони певним чином відрізняють їх від інших цивільно-правових санкцій. Тобто:

- по-перше, ці заходи застосовуються управненою особою незалежно від вини порушника зобов'язання;
- по-друге, ці заходи застосовуються управненою особою самостійно без участі суду, проте це не означає, що вони не пов'язані з державним примусом;
- по-третє, ці заходи не пов'язані, як правило, із безоплатною передачею грошових засобів від боржника до кредитора, а тому вони не виконують компенсаційну функцію інституту майнової відповідальності.

В силу всього вищезазначений автор пропонував назвати ці заходи цивільно-правовими санкціями, формами цивільно-правової відповідальності [51, с. 66-67].

Таким чином, здійснивши детальний огляд основних позицій, що склались в науковій літературі з приводу питання визначення поняття, сутності та якісних характерних ознак оперативних санкцій, слід звернутись до специфіки цієї проблеми вже в господарських правовідносинах. Так, згідно із ч. 1 ст. 235 ГК України, оперативно-господарськими санкціями є заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення чи попередження повторення порушення зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку.

Аналізуючи положення ст. 235-237 ГК України можна сформулювати наступні ознаки оперативно-господарських санкцій:

- юридичною підставою застосування оперативно-господарських санкцій є договір (ч. 2 ст. 235);
- фактичною підставою для застосування оперативно-господарських санкцій є порушення господарського зобов'язання другою стороною (ч. 1 ст. 237);
- ці санкції застосовуються незалежно від вини суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання (ч. 3 ст. 235);
- передбачено позапретензійний та позасудовий порядок їх застосування (ч. 1 ст. 237);
- вид оперативно-господарської санкції та порядок її застосування визначається господарським договором (ч. 2 ст. 236, ч. 2 ст. 237);

– заінтересована сторона має право звернутись до суду із заявою про скасування оперативно-господарської санкції у випадку її неправомірного застосування (ч. 2 ст. 237);

– застосування оперативно-господарських санкцій не виключає можливості відшкодування збитків та стягнення штрафних санкцій (ч. 3 ст. 237) [89].

На основі доктринальних теорій та легального статусу категорії оперативно-господарських санкцій постає можливість формування власної позиції в межах даної проблеми, тому, в першу чергу, як вважаємо, слід визначитись із найголовнішою проблемою питання оперативних санкцій: відносити їх до особливої категорії правоохоронних заходів, відокремлених від поняття господарських санкцій та господарської відповідальності; або визнавати їх засобами господарсько-правової відповідальності та різновидом господарсько-правової санкції; чи визнавати їх різновидом господарсько-правових санкцій без віднесення їх до засобів відповідальності.

Вирішуючи проблему визнання оперативно-господарських санкцій видовою категорією господарсько-правових санкцій, слід звернутись до порівняння ознак одних та інших.

Так, однією з основних ознак господарсько-правової санкції є втілення в них заходів державного примусу. Саме на відсутність ознак державного примусу при застосуванні оперативно-господарських санкцій, як один з вирішальних факторів відмежування останніх від категорії санкцій та відповідальності, посилались В.П. Грибанов та М.С. Карпов. Проте, така позиція, як бачиться, на сьогодні вже не є достатньо аргументованою. При застосуванні оперативно-господарських санкцій фактор державного примусу не зникає повністю, натомість він передається, так би мовити – делегується сторонам-контрагентам у господарському зобов'язанні. Таке делегування чітко простежується в нормі ст.ст. 235 та 237 ГК України, які санкціонують застосування оперативно-господарських санкцій сторонами господарських правовідносин у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії порушнику зобов'язання. Отже, з цього

можна зробити висновок, що сутність оперативно-господарських санкції цілком відповідає першій ознаці господарських санкцій.

Наявність негативних наслідків юридичного чи економічного характеру в результаті застосування також були предметом полеміки серед науковців. На нашу думку, позиція відомого цивіліста В.П. Грибанова, що застосування заходів оперативного впливу при необхідній позитивній реакції з боку зобов'язаної сторони може і не потягнути за собою невігідних наслідків або значно зменшити їх розмір, усе ж не є безспірною. По-перше, значно зменшити розмір невігідних наслідків, не означає позбутись їх у повній мірі; по-друге, термін «необхідна позитивна реакція» передбачає певні додаткові дії, витрати, використання додаткового людського фактора тощо, отже, з метою уникнення негативних наслідків взагалі, зобов'язана сторона повинна буде докласти певних додаткових зусиль (які в кінцевому результаті так чи інакше вплинуть на її економічне становище чи обмежать її в певних правах), які їй не довелося би докладати за відсутності застосованої оперативно-господарської санкції [71, с. 126-130]. Тобто, як бачиться, оперативно-господарські санкції завжди передбачають негативні наслідки економічного чи юридичного характеру, незалежно від їх розміру.

Наступною ознакою, що підлягає аналізу, є застосування господарсько-правових санкцій за ініціативою управленої сторони. Не підлягає сумніву, що оперативно-господарські санкції застосовуються саме за ініціативою кредитора в зобов'язанні, однак проблема полягає в іншому. Група вчених, що не визнають оперативно-господарських санкцій, ані різновидом санкцій, ані відповідальністю, посилаються на односторонній характер (омінаючи волю боржника в зобов'язанні) застосування останніх, та відсутність претензійно-позовного порядку. Щодо першого, цілком логічним було би погодитись із вищенаведеною думкою В.В. Васькіна та згадати, що воля боржника не враховується та власне й не повинна враховуватись при застосуванні санкцій взагалі (чи то при відшкодування збитків, чи то при застосування штрафних санкцій та оперативно-господарських санкцій) [77, с. 108]. Щодо відсутності претензійно-позовного порядку, то вона не свідчить про неможливість віднесення оперативних санкцій

до різновиду господарських санкцій, враховуючи специфіку втілення державного примусу при їх застосуванні (він делегується державою сторонам в зобов'язанні, відповідно дотримання претензійно-позовного порядку цілком виправдано не є необхідним).

Досить тісно пов'язаною із вищезазначеними є ознака односторонності оперативно-господарських санкцій, що закріплена як на доктринальному, так і на легальному рівні.

Уявляється, що термін «одностороння санкція» є не зовсім коректним, зважаючи на той факт, що «двосторонніх санкцій» не існує. Певно, що під одностороннім порядком мається на увазі той факт, що сторона-контрагент в зобов'язанні застосовує оперативно-господарську санкцію без попереднього звернення до органів юрисдикції. Існує також думка, що односторонній характер проявляється також у тому, що сторона, яка застосовує оперативну санкцію, не зобов'язана повідомляти про це стороні-боржнику [89]. Таке твердження не знайшло закріплення в чинному ГК України й це є цілком логічним. Натомість, доцільно було б виключити з ч. 1 ст. 235 ГК України словосполучення «в односторонньому порядку».

Застосування господарсько-правових санкцій лише у разі правопорушення та їх спрямування на захист прав і законних інтересів суб'єктів господарських правовідносин є наступними ознаками господарсько-правових санкцій, які повністю відповідають якісним характеристикам оперативно-господарських санкцій. Що стосується ознаки переважно майнового характеру господарсько-правових санкцій, слід зазначити, що оперативно-господарські санкції, на нашу думку, мають змішаний майново-організаційний характер (і досить часто важко визначити, де переважає майновий, а де організаційний характер останніх); тому вони в жодному разі не виходять за межі санкцій в сфері господарювання.

З усього вищезазначеного можна зробити висновок, що оперативно-господарські санкції цілком підпадають під ознаки господарсько-правових санкцій і тому мають бути визнані одним з їх видів.

Наступним проблемним питанням є доцільність визнання оперативно-господарських санкцій одним із засобів господарської відповідальності. На думку С.Ю. Гапало відповідь має бути негативною. Так, згідно із ч. 3 ст. 235 ГК України оперативно-господарські санкції застосовуються незалежно від вини суб'єкта, який порушив договірне зобов'язання. Так само і цивільне законодавство за загальним правилом не надає значення вині чи невинуватості боржника в разі вжиття заходів оперативного впливу. Це означає, що достатньо лише наявності факту порушення контрагентом зобов'язання для того, щоб застосування обумовленої в договорі санкції було правомірним. Пропонується визнавати наявність двох конструкцій підстав господарсько-правової відповідальності – загальної (що включає протиправну поведінку та вину) та особливої (протиправна поведінка, збитки, причинний зв'язок, вина). Третього варіанту немає і бути не може, адже тоді порушується сама концепція господарсько-правової відповідальності. З цього С.Ю. Гапало робить висновок, що застосування оперативно-господарських санкцій не є засобом відповідальності, а є заходом оперативного впливу на несправного контрагента в зобов'язанні [63, с. 56]. Але чи є доцільним це твердження, якщо остаточна крапка щодо віднесення оперативно-господарських санкцій до мір відповідальності була поставлена після прийняття ГК України, в якому ці санкції були закріплені у розділі, присвяченому відповідальності за правопорушення у сфері господарювання.

Окрему увагу слід приділити видам оперативно-господарських санкцій, що їх сторони можуть застосовувати з відповідною фіксацією в договорі. Відкритий перелік видів зазначених санкцій передбачений ч. 1 ст. 236 ГК України. Зокрема, до них належать:

– одностороння відмова від виконання свого зобов'язання управненою стороною, зі звільненням її від відповідальності – у разі порушення зобов'язання, яке виконано неналежним чином або достроково виконано боржником без згоди другої сторони;

– відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо;

– відмова управленої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною, або повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунка боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію, тощо);

– встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо;

– відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин зі стороною, яка порушує зобов'язання.

Варто зазначити, що встановлений у ч. 1 ст. 236 ГК перелік оперативно-господарських санкцій не є вичерпним. Сторони можуть передбачити у договорі також інші заходи оперативного впливу, важливо лише, щоб вони відповідали суті оперативно-господарських санкцій та були спрямовані на досягнення мети їх застосування. До речі, аналіз судової практики свідчить про неоднозначне розуміння учасниками господарських відносин і судами змісту ст. ст. 235-237 ГК України. Так, з рішення Господарського суду Донецької області від 14 серпня 2013 року у справі № 905/4066/13 вбачається, що сторони у договорі закріпили оперативно-господарську санкцію у вигляді утримання неустойки, що було визнано судом у наведеному рішенні незаконним [33]. Поширеною є практика, коли суди, розглядаючи позови у сфері газостачання, до оперативно-господарських санкцій відносять рішення комісії постачальника природного газу про нарахування вартості необлікованого (донарахованого) об'єму та обсягу природного газу (Рішення Господарського суду Київської області від 09 жовтня 2018 року у справі № 911/1718/18) [34].

Наступне питання, яке потребує додаткового дослідження щодо оперативно-господарських санкцій стосується підстав їх застосування. Згідно зі ст. 237 ГК України підстави застосування таких санкцій регулюються господарським договором. На думку окремих авторів, договір у цьому випадку є юридичною підставою застосування таких санкцій, тоді як фактичною підставою є конкретний факт (обставина), вказана у договорі як порушення, за яке встановлена оперативно-господарська санкція [46, с. 751].

Разом з тим стосовно окремих санкцій, які за змістом є оперативно-господарськими санкціями, юридичні підстави та міри оперативного впливу визначені безпосередньо законом. Так, наприклад, згідно з ч. 3 ст. 879 ЦК України підрядник має право відмовитися від договору у разі неможливості використання матеріалу (деталей, конструкцій) або устаткування, наданого замовником без погіршення якості виконаних робіт тощо.

Саме на це звертали увагу й інші автори, які пропонували доповнити ч. 2 ст. 235 ГК України, а саме після слів «передбачено договором» додати слова «або законом» [46, с. 752]. Така пропозиція заслуговує на відповідну підтримку, хоча і потребує відповідного уточнення. Це зумовлено тим, що у чинному законодавстві юридичні підстави застосування оперативно-господарських санкцій передбачені не тільки в законах, але й в підзаконних нормативно-правових актах. Прикладом таких підзаконних актів можуть бути Правила роздрібного ринку електричної енергії.

Таким чином, правовими підставами застосування оперативно-господарських санкцій може бути не тільки договір, а також нормативно-правові акти, у тому числі і підзаконні нормативно-правові акти, а тому ч. 2 ст. 235 ГК України доцільно після слів «передбачено договором» доповнити словами «або законодавством».

Наступним питанням, яке потребує відповідного уточнення є порядок застосування оперативно-господарських санкцій.

Як вже зазначалось, згідно з ч. 1 ст. 237 ГК України такі санкції застосовуються стороною, яка потерпіла від правопорушення, у позасудовому

порядку та без попереднього пред'явлення претензії порушнику зобов'язання. При цьому відповідно до ч. 2 цієї ж статті порядок застосування сторонами конкретних оперативно-господарських санкцій визначається договором, тобто узгоджується обома сторонами. Але належне узгодження такого порядку можливе тільки у тому випадку, якщо сторони договору безпосередньо з'ясують для себе усі необхідні складові щодо цього порядку, в тому числі і порядок повідомлення, який доцільно конкретизувати.

Однією зі складових такого порядку є наявність умов та підстав застосування оперативно-господарських санкцій. Так, в процесі розгляду судових справ господарські суди України дійшли висновку, що головною умовою застосування оперативно-господарських санкцій є: по-перше, вказівка про це у договорі, тобто можливість застосування таких санкцій має бути узгоджена обома сторонами. По-друге, сторони можуть застосовувати лише ті санкції, які вони закріпили у договорі. По-третє, порядок застосування оперативно-господарських санкцій регулюється виключно договором. Підставою для застосування такої санкції є факт порушення господарського зобов'язання [23].

При цьому факт правопорушення в даному випадку пов'язаний з порушенням умов договору, що може бути як дія (наприклад, поставка неякісної продукції, товарів), так і бездіяльність (наприклад, прострочення поставки продукції, товарів). Особливості встановлення такого факту в процесі застосування оперативно-господарських санкцій полягає у тому, що наявність такого факту, тобто, підстав для їх застосування визначається безпосередньо стороною договору, внаслідок чого ця ж сторона без звернення до юрисдикційних органів також самостійно приймає рішення про притягнення до відповідальності правопорушника.

Для того, щоб виключити будь-які непорозуміння щодо наявності фактичної підстави застосування оперативно-правових санкцій, стороні договору, чиї права порушені, доцільно скласти відповідний акт про порушення. Так, на думку П. Гуйвана, такий акт є правовим документом, який лише встановлює факт

порушення і є одним із засобів доказування при вирішенні питання про відшкодування завданої даним порушенням шкоди [72, с. 38].

Прикладами щодо складання такого акту в договірних відносинах з метою застосування відповідних санкцій є Правила користування місцевим телефонним зв'язком, Правила надання населенню послуг з водо-, тепlopостачання та водовідведення. Отже, в чинному законодавстві, що визначає порядок застосування заходів оперативного впливу на правопорушників передбачено складання акту, яким фіксується безпосередньо факт правопорушення. А тому, враховуючи складність відносин, які виникають в процесі виконання господарських договорів, доцільно включити в порядок застосування оперативно-господарських санкцій обов'язок сторони договору, яка потерпіла від правопорушення, по складанню акту, в якому повинен бути документально зафіксований факт правопорушення, що підтверджує наявність фактичної підстави для застосування оперативно-господарських санкцій цією стороною договору, на основі правової підстави, передбаченої договором або законодавством.

Наступним питанням щодо порядку застосування оперативно-господарських санкцій, що потребує вирішення, є встановлення обов'язку сторін договору щодо попередження третіх осіб, які можуть бути учасниками цих договірних відносин, про можливість застосування оперативно-господарських санкцій, що можуть обмежити передачу цим особам майна. На необхідність встановлення таких обов'язків вказує судова практика. Так, у спірному договорі оренди, що став предметом судового розгляду, сторони передбачили, що у випадку існування заборгованості за користування приміщенням, орендодавець має право застосовувати до орендаря наступні оперативно-господарські санкції: обмеження доступу в приміщення; відключення систем забезпечення в приміщенні (п. 25 договору).

Остання судова практика за цією категорією справ свідчить про спроби орендарів – порушників договору ускладнити застосування оперативно-господарських санкцій. Так, аби обійти заборону на користування приміщеннями

взагалі, а відтак і майном, що в них знаходиться зокрема, укладаються договори про їх, нібито, продаж третім особам. По суті, йдеться про спробу вилучити з приміщень це майно. Інший варіант – поява суборендаря, що починає вимагати свого безперешкодного доступу до орендованих приміщень [27].

Звідси, з метою запобігання виникнення таких ситуацій варто подбати про це заздалегідь через встановлення відповідних застережень у самому договорі оренди. Наприклад, встановити правило, за яким орендар має попереджати потенційних покупців свого майна чи суборендарів про можливість застосування відповідних оперативно-господарських санкцій, що може обмежити передачу цього майна. За невиконання такого зобов'язання – передбачити штрафні санкції на користь орендодавця. Таке правило доцільно ввести як загальне правило при застосуванні зазначених санкцій.

Також до питань порядку застосування оперативно-господарських санкцій відноситься встановлення терміну застосування таких санкцій, та звернення до суду щодо їх скасування. Встановлення таких термінів, з одного боку, надає можливість правопорушнику вжити заходів, спрямованих на припинення правопорушення, а також ліквідацію його наслідків, або звернутися до суду з заявою про скасування такої санкції. А, з іншого боку, сторона договору, права якої порушені, у випадках коли мова йде про розірвання договору, буде мати можливість у цей термін знайти іншого контрагента для укладання з ним договору. З урахуванням зазначених ознак таких санкцій, підстав та особливостей порядку їх застосування термін, протягом якого управлений суб'єкт має право застосувати такі санкції, має бути скороченим у порівнянні з термінами застосування інших господарсько-правових санкцій, бо інакше втрачається їх основне призначення. Пропонується таким терміном визнати один місяць від дня виявлення порушення, та не більше три місяці від дня його скоєння [38, с. 124].

Таким чином, із проведеного вище аналізу видається можливим дійти наступних висновків щодо оперативно-господарських санкцій. Зокрема, оперативно-господарські санкції – специфічний вид господарсько-правових санкцій, метою застосування яких є припинення або попередження повторення

порушень господарського зобов'язання без звернення до компетентного органу юрисдикції та незалежно від вини суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання.

Оскільки, вони являють собою швидкий додатковий захід впливу на недобросовісну сторону господарського договору, то для забезпечення належного господарського правопорядку у цих договірних відносинах та зменшення в майбутньому вірогідності оскарження застосування оперативно-господарських санкцій запропоновано у ГК України закріпити загальні положення такого порядку, а саме:

1) ч. 2 ст. 235 ГК України доцільно після слів «передбачено договором» доповнити словами «або законодавством»;

2) в ст. 237 ГК України передбачити обов'язок встановлення:

а) для сторони договору, яка потерпіла від правопорушення, по складанню акту, в якому повинен бути документально зафіксований факт правопорушення, що підтверджує наявність фактичної підстави для застосування оперативно-господарських санкцій цією стороною договору;

б) відповідних застережень у самому договорі для третіх осіб щодо можливості застосування оперативно-господарських санкцій, які можуть обмежити передачу майна по договору;

в) терміну застосування таких санкцій та оскарження їх застосування, а саме пропонується таким терміном визнати один місяць від дня виявлення порушення, та не більше трьох місяці від дня його скоєння. При цьому доцільно залишити право за суб'єктами господарювання самостійно за взаємною згодою визначати у договорі інший порядок застосування таких санкцій.

2.4. Адміністративно-господарські санкції в системі господарсько-правових санкцій

Господарська діяльність повинна здійснюватися суб'єктами господарювання за правилами, які встановлені законодавством. У випадках

недотримання цих правил до правопорушників застосовуються адміністративно-господарські санкції, загальні положення стосовно яких закріплені в главі 27 ГК України. З одного боку, такі санкції є новелою цього Кодексу, а, з іншого боку, де-факто вони існували й до його прийняття. Разом із тим, адміністративно-господарські санкції не були зведені в єдиний інструмент державного впливу на економіку, не були встановлені їх основні види, а також єдиний порядок та умови застосування [118, с. 265].

Крім того, в юридичній науці вже давно ведеться дискусія щодо правової природи адміністративно-господарських санкцій, яка, з одного боку, стосується лише окремих видів цих санкцій [47, с. 32], а, з іншого боку, зводиться до співвідношення цих санкцій, як різновиду форм господарсько-правової відповідальності та адміністративної відповідальності [55, с. 185].

Так, деякі вчені відносять такі санкції до адміністративної відповідальності, адже адміністративно-господарські санкції за своїми матеріальними і процесуальними властивостями мають загальні риси з адміністративною відповідальністю. Логічна структура норм адміністративно-господарських санкцій допускає наявність гіпотези, диспозиції і санкції, які за змістом тотожні адміністративно-деліктним нормам з їх імперативним, державно-владним характером. Одним із моментів, який дає змогу стверджувати, що адміністративно-господарські санкції є одним із різновидів адміністративних санкцій, це те, що ГК України розмежує адміністративно-господарські та інші види господарських санкцій за критерієм суб'єкта застосування даних санкцій [84, с. 22].

З цього приводу висловив свою думку Є. Демський, який достатньо переконливо розмежував положення щодо адміністративно-господарських санкцій та адміністративної відповідальності, з чим маємо змогу погодитись. Він вважає, що ні загальні риси, ні ознаки, ні розгляд справ про порушення в сфері господарювання та притягнення до відповідальності в адміністративному порядку ще не означає, що адміністративно-господарські санкції відносяться до адміністративної відповідальності юридичних осіб. А використання законодавцем

вже напрацьованих механізмів та юридичних режимів, апробованих практикою при застосуванні адміністративно-господарських санкцій, є правомірним, доцільним та економічно виправданим [73].

Але існує ще одне питання стосовно правової природи адміністративно-господарських санкцій, адже не всі науковці визнають приналежність зазначених санкції до різновиду господарсько-правових санкцій [64, с. 16; 138, с. 435], відносячи їх лише до форм господарсько-правової відповідальності. Тому, для того, щоб віднайти дійсне місце адміністративно-господарських санкцій, вважаємо за доцільне проаналізувати їх поняття та основні ознаки.

Так, згідно ст. 238 ГК України, адміністративно-господарські санкції – це заходи організаційно-правового або майнового характеру, що застосовуються уповноваженими органами державної влади і органами місцевого самоврядування та спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання і ліквідацію його наслідків.

Виходячи із положень ст. 238 ГК України, можна виділити наступні характерні ознаки цих санкцій:

- 1) це заходи організаційно-правового або майнового характеру;
- 2) вони використовуються тільки у вертикальних відносинах [76, с. 40];
- 3) застосовуються з метою припинення правопорушення та ліквідації його наслідків;
- 4) застосовуються переважно в адміністративному порядку, рідше – в судовому;
- 5) застосовуються виключно до суб'єктів господарювання;
- 6) підставами застосування таких санкцій є порушення встановлених законодавчими актами правил чи вимог здійснення господарської діяльності.

Окрім того, в юридичній літературі інколи називають й інші ознаки адміністративно-господарських санкцій:

- 1) можливість оскарження в суді рішень про застосування таких санкцій;
- 2) спеціальні строки їх застосування;

3) особливий порядок встановлення адміністративно-господарських санкцій (виключно законами або кодексом);

4) неможливість встановлення цих санкцій в договорі [84, с. 24].

Отже, серед основних рис, що відрізняють адміністративно-господарські санкції від інших господарських санкцій, можна назвати:

– вони застосовуються за порушення норм законодавства щодо умов, вимог чи правил здійснення господарської діяльності;

– повноваженнями щодо їх застосування наділені органи державної влади та органи місцевого самоврядування, до компетенції яких входить контроль за дотриманням відповідних актів законодавства у сфері господарювання;

– фактичною підставою застосування адміністративно-господарських санкцій є правопорушення, якого припустився суб'єкт господарювання;

– правовою підставою їх застосування є виключно закон, в якому визначається протиправна поведінка суб'єктів господарювання.

Таким чином, дослідження ознак адміністративно-господарських санкцій дозволило зробити висновок, що останні не є видом господарсько-правових санкцій, однак є специфічним заходом господарсько-правової відповідальності, зважаючи на притаманні їм характерні риси.

До речі, стосовно положення ст. 239 ГК України, відповідно до якого адміністративно-господарські санкції можуть встановлюватись лише законами, слід мати на увазі численні спеціальні закони, які були прийняті до введення в дію ГК України, що передбачають можливість встановлення адміністративно-господарських санкцій підзаконними актами, та які до теперішнього часу зберегли свою чинність й після введення в дію цього Кодексу [127, с. 999].

Тому, враховуючи положення ч. 2 ст. 238 ГК України щодо встановлення адміністративно-господарських санкцій виключно законом, слушною є думка окремих авторів, яка заслуговує на підтримку, стосовно того, що Укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів України, акти Національного банку України, Державної податкової адміністрації, інших органів влади, що передбачають встановлення штрафних, фінансових та інших санкцій за

порушення правил здійснення господарської діяльності підлягають терміновому доопрацюванню. У випадках необхідності, врегулювання зазначених суспільних відносин, на думку цих авторів, можливе шляхом прийняття відповідних законів [73]. Але ця пропозиція навряд чи є вдалою, оскільки прийняття такої кількості законів буде лише сприяти множинності нормативно-правових актів господарського законодавства, що не покращує якість цього законодавства [104]. А тому більш доцільним в даному випадку є виключення із підзаконних нормативно-правових актів переліку адміністративно-господарських санкцій та доцільність їх визначення тільки у відповідних законах, як це передбачено ГК України, а до внесення відповідних змін – необхідно призупинити дію відповідних норм всіх підзаконних нормативно-правових актів, якими встановлено застосування будь-яких адміністративно-господарських санкцій.

Не менш важливим є питання вини суб'єкта, як умови застосування цих санкцій. Згідно з ч. 2 ст. 218 ГК України учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. З цього слідує, що за загальним правилом учасник господарських відносин відповідає за порушення правил здійснення господарської діяльності тільки за наявності його вини. Зазначену норму в частині відповідальності треба застосовувати з урахуванням ч. 1 ст. 614 ЦК України, згідно з якою особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом. Тому суб'єкт господарювання відповідає за порушення правил здійснення господарської діяльності тільки при наявності його вини у випадках, встановлених законом. Водночас слід зазначити, що аналіз практики застосування адміністративно-господарських санкцій вказує на те, що у більшості випадків питання вини не піднімається [119, с. 177].

Наступним питанням, буде питання щодо видів адміністративно-господарських санкцій, приблизний (орієнтовний) перелік яких встановлює ГК України (ст. 239). Зокрема, до адміністративно-господарських санкцій належать:

1) адміністративно-господарський штраф – це грошова сума, що сплачується суб'єктом господарювання до відповідного бюджету у разі порушення ним встановлених правил здійснення господарської діяльності.

Як правило, цей вид санкцій застосовується за порушення податкового, фінансового законодавства (ч. 2 ст. 241 ГК України), хоча норми права часто встановлюють штраф за правопорушення, вчинені в організаційно-господарських відносинах [132, с. 78]. Закріплена в ч. 1 ст. 241 ГК України дефініція адміністративно-господарського штрафу не розкриває методи обчислення цієї санкції. Дослідження положень законодавства, яким регулюються організаційно-господарські відносини, вказує на застосування законодавцем переважно відносно визначеної форми штрафу. Причому норми права, де передбачена така санкція, майже не наводять обставин, які дозволяють встановити мінімальний чи максимальний розмір відповідальності за конкретне правопорушення. Зокрема, відповідно до ст. 17 Закону України «Про природні монополії» невиконання або несвоєчасне виконання рішень органів, які регулюють діяльність суб'єктів природних монополій, та порушення умов і правил здійснення підприємницької діяльності у сферах природних монополій та на суміжних ринках (ліцензійних умов), караються штрафом у розмірі до п'яти тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян [17].

Крім того, визначаючи розмір штрафу, правозастосовчий орган повинен враховувати тяжкість правопорушення, його тривалість, повторюваність, здатність правопорушника запобігти протиправним наслідкам. На відміну від неустойки, закон не допускає зменшення адміністративно-господарських штрафів за рішенням суду [137, с. 181]. Насамперед наведена особливість стосується санкцій, де відсутня максимальна межа впливу на економічні інтереси правопорушника. Існуюча законодавча прогалина часто перетворює штраф на засіб надмірного покарання учасників організаційно-господарських відносин.

У доктрині сутність та призначення штрафів викликала дискусію серед представників науки господарського та адміністративного права. Так, адміністративно-господарський штраф також розглядається як захід адміністративної відповідальності. Д. М. Лук'янець вказує на те, що переважна більшість адміністративно-господарських санкцій, за винятком антидемпінгових заходів, за своїми ознаками як раз і є або заходами адміністративного припинення, або заходами адміністративної відповідальності. Він вважає, що штраф є заходом юридичної відповідальності, але не може вважатися адміністративно-господарською санкцією в розумінні ст. 238 ГК України [96, с. 12];

2) безоплатне вилучення прибутку (доходу).

Під поняттям «прибуток» у контексті ст. 240 ГК слід розуміти:

- прибуток, одержаний суб'єктом господарювання внаслідок порушення встановлених законодавством правил здійснення господарської діяльності;
- суми прихованого (заниженого) прибутку (доходу);
- суми податку, не сплаченого за прихований об'єкт оподаткування.

Крім безоплатного вилучення прибутку (доходу), до суб'єкта господарювання – порушника правил ведення господарської діяльності у випадках і порядку, передбачених законом, застосовується штраф, сума якого не може перевищувати двократного розміру суми вилученого прибутку (доходу), а в разі повторного порушення протягом року після застосування санкції – трикратного розміру вилученої суми.

Законодавство України містить низку спеціальних нормативно-правових актів, які регулюють порядок безоплатного вилучення прибутку (доходу) суб'єкта господарювання за порушення ним правил здійснення певного виду господарської діяльності, а саме: Закон України «Про природні монополії», Закон України «Про телекомунікації» тощо;

3) стягнення зборів (обов'язкових платежів).

Даний вид адміністративно-господарських санкцій міститься лише в переліку в ГК України, стаття ж пов'язана з цим питання є виключеною, у зв'язку

з прийняттям Податкового кодексу. Де сказано, що в разі порушення суб'єктом господарювання встановлених правил обліку або звітності щодо сплати зборів (обов'язкових платежів) або їх несплати чи неповної сплати сума, яку належить сплатити, стягується до відповідного бюджету. Крім того, із суб'єкта господарювання у визначених законом випадках може бути стягнуто штраф у розмірі до 50% належної до сплати суми збору (обов'язкового платежу) [3];

4) застосування антидемпінгових заходів.

Порушником правил ведення господарської діяльності, до якого можуть бути застосовані антидемпінгові заходи, є спеціальний суб'єкт – учасник зовнішньоекономічної діяльності.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність», зовнішньоекономічною є діяльність суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, побудована на взаємовідносинах між ними, що має місце як на території України, так і за її межами [14].

Порушення правил ведення господарської діяльності в даному випадку – це здійснення суб'єктом господарювання зовнішньоекономічної діяльності, пов'язаної з одержанням незаконної переваги на ринку України, що завдало шкоду економіці України або спричинило загрозу виникнення такої шкоди.

Діяльність, пов'язана з одержанням незаконної переваги на ринку України, може полягати у здійсненні суб'єктом господарювання:

- демпінгового імпорту;
- субсидованого імпорту;
- інших дій, які визначаються законом як недобросовісна конкуренція.

Поняття демпінгу, імпорту та антидемпінгових заходів визначені в Законі України «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту».

Антидемпінгові заходи застосовуються до порушника під час (попередні антидемпінгові заходи) або за результатами (остаточні антидемпінгові заходи) антидемпінгового розслідування [12].

Застосування адміністративно-господарських санкцій до суб'єкта господарювання, який здійснює субсидований імпорт, врегульовано Законом

України «Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту» [13].

Підстави та порядок застосування санкцій до суб'єкта господарювання за вчинення ним дій, які охоплюються поняттям «недобросовісна конкуренція», визначені Законом України «Про захист від недобросовісної конкуренції» [108].

Порядок визначення наявності заподіяння значної шкоди або загрози заподіяння значної шкоди національному товаровиробнику в результаті імпорту певного товару на територію України регламентований Законом України «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну» [10];

5) припинення експортно-імпортних операцій. Застосування індивідуального режиму ліцензування.

ГК України встановлює відповідальність суб'єкта господарювання за такі порушення:

- недобросовісну конкуренцію;
- розміщення валютних цінностей з порушенням встановленого законодавством порядку на рахунках та вкладах за межами України;
- вчинення учасниками зовнішньоекономічної діяльності інших дій, які завдають шкоди економіці України.

У разі вчинення суб'єктом господарювання однієї з вищезазначених дій до нього застосовується адміністративно-господарська санкція – припинення експортно-імпортних операцій.

Частина 2 ст. 245 ГК України передбачає застосування спеціального режиму ліцензування до суб'єкта господарювання, який порушує правила здійснення господарської діяльності щодо:

- антимонопольних заходів;
- заборони недобросовісної конкуренції;
- правил, які зазначені в ч. 1 ст. 245 ГК України і якими встановлюються певні обмеження чи заборони для здійснення зовнішньоекономічної діяльності.

Суб'єктом правопорушення в даному випадку є лише учасник зовнішньоекономічної діяльності.

Умови та порядок припинення експортно-імпортних операцій, застосування індивідуального режиму ліцензування визначені Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність».

Відповідно до ст. 37 даного Закону за порушення цього або пов'язаних з ним законів України до суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності або іноземних суб'єктів господарської діяльності, окрім штрафів, можуть бути застосовані такі спеціальні санкції:

– індивідуальний режим ліцензування у випадках порушення такими суб'єктами цього Закону та/або пов'язаних з ним законів України, що встановлюють певні заборони, обмеження або порядок здійснення зовнішньоекономічних операцій;

– тимчасове зупинення зовнішньоекономічної діяльності у випадках порушення цього Закону або пов'язаних з ним законів України, проведення дій, які можуть зашкодити інтересам національної економічної безпеки [14].

Адміністративно-господарські санкції застосовуються до суб'єкта господарювання до моменту усунення ним порушень законодавства України або застосування практичних заходів, що гарантують виконання Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» та/або пов'язаних з ним законів України;

б) обмеження і зупинення діяльності суб'єкта господарювання.

Здійснення будь-якої господарської діяльності, що загрожує життю і здоров'ю людей або становить підвищену небезпеку для довкілля, забороняється.

У разі здійснення суб'єктом господарювання господарської діяльності з порушенням екологічних вимог ця діяльність може бути обмежена або зупинена Кабінетом Міністрів України, Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, а також іншими уповноваженими органами в порядку, встановленому законом.

Спеціальним нормативно-правовим актом, який встановлює правила охорони довкілля, у тому числі при здійсненні господарської діяльності, а також підстави застосування відповідальності за їх порушення, є Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Стаття 68 даного Закону передбачає відповідальність за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища та наводить перелік, за які саме порушення особа притягається до відповідальності.

Згідно з Законом до суб'єктів господарювання органами місцевого самоврядування можуть бути застосовані такі адміністративно-господарські санкції в разі порушення ними законодавства України про охорону навколишнього природного середовища:

- тимчасове зупинення господарської діяльності підприємства;
- припинення господарської діяльності підприємства [16];

7) ліквідація суб'єкта господарювання.

У випадках, встановлених законом, до суб'єкта господарювання може бути застосовано адміністративно-господарську санкцію у вигляді його ліквідації за рішенням суду.

Скасування державної реєстрації та ліквідація застосовуються за рішенням суду у разі здійснення суб'єктом господарювання діяльності, що суперечить:

- закону;
- установчим документам (засновницькому договору чи статуту).

Порядок скасування державної реєстрації та ліквідації суб'єкта господарювання регламентувався раніше ГК України. На даний час ГК містить лише відсилочну норму, тобто, згідно ст. 59 ГК України припинення суб'єкта господарювання здійснюється відповідно до закону.

А регулює дане питання Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань». Відповідно до нього скасування державної реєстрації позбавляє суб'єкта господарювання статусу юридичної особи та є підставою для вилучення його з державного реєстру. Суб'єкт господарювання вважається ліквідованим з дня внесення до державного реєстру запису про припинення його діяльності. Такий запис вноситься після затвердження ліквідаційного балансу [9];

8) зупинення дії ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання певних видів господарської діяльності. Анулювання ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання окремих видів господарської діяльності.

Включення цієї санкції до виду адміністративно-господарських санкцій взагалі вважається помилковим, адже вона не передбачена спеціальним законом, тобто, Законом України «Про ліцензування видів господарської діяльності» [15]. З урахуванням цього цілком можна погодитись з тими авторами, які стверджують, що адміністративно-господарські санкції закріплені в ГК України, потребують закріплення в спеціальних законах, що регламентують окремі сфери господарювання [135, с. 319].

До того ж, необхідно зазначити, що перелік адміністративно-господарських санкцій не є вичерпним.

Водночас в юридичній літературі неодноразово зверталась увага на проблемні питання стосовно видів адміністративно-господарських санкцій. Так, на думку М. Лук'янця, значна частина санкцій, наведених у цьому переліку, за своїм змістом не відповідає визначенню адміністративно-господарських санкцій у ст. 238 ГК України [97, с. 12]. Разом із цим доречною в даному випадку є точка зору В.С. Щербини, яка полягає в тому, що нечіткість і неповнота визначення в ч. 1 ст. 238 ГК України мети застосування адміністративно-господарських санкцій (в тому числі й відсутність вказівки на каральну функцію застосування цих санкцій) не повинні слугувати головним (визначальним) критерієм віднесення тих або інших заходів впливу до адміністративно-господарських санкцій, а також протиставлення їх заходам юридичної відповідальності [137, с. 184].

Слід погодитися з поглядами науковців, які вважають, що адміністративно-господарські санкції є неоднорідними, бо мають спрямованість на різні негативні наслідки, тобто, вони можуть бути господарсько-організаційними та адміністративно-майновими. Господарсько-організаційні санкції – це передбачені законом заходи організаційного впливу (обмеження) на суб'єкта господарювання, що застосовуються компетентними державними органами або за їх ініціативою судом у передбачених законом випадках. Адміністративно-майновими санкціями

є передбачені законом заходи майнового впливу на порушника, що застосовуються компетентними державними органами (щодо конфіскації – судом) у передбачених законом випадках [135, с. 320].

Крім того, зважаючи на поділ зазначених санкцій на два види, доцільно було б встановити для кожного виду певні особливості застосування у ГК України та в окремих законах. А також здійснити розмежування, перелічених в ст. 239 ГК України, санкцій, із віднесенням їх чи то до групи майнових, чи то до групи організаційних санкцій.

Так, до майнових санкцій слід віднести: вилучення прибутку (доходу); адміністративно-господарський штраф; стягнення зборів (обов'язкових платежів) тощо. До організаційних санкцій відносяться: застосування антидемпінгових заходів; припинення експортно-імпортних операцій; застосування індивідуального режиму ліцензування; зупинення дії ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання певних видів господарської діяльності суб'єкта господарювання; анулювання ліцензії (патенту) на здійснення суб'єкта господарювання; обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання; скасування державної реєстрації та ліквідація суб'єктів господарювання тощо.

До особливостей адміністративно-господарських санкцій відноситься встановлення строків їх застосування. Раніше строки застосування адміністративно-господарських санкцій у законодавстві були відсутні. Більш того, Конституційний Суд України в рішенні від 30 травня 2001 року у справі № 1-22/2001 роз'яснив, що терміни, встановлені Кодексом України про адміністративні правопорушення для притягнення до адміністративної відповідальності фізичних осіб не застосовуються в разі притягнення юридичних осіб до відповідальності за порушення податкового і фінансового законодавства. Тому до прийняття ГК України суб'єкти господарювання були позбавлені найважливішої гарантії їхніх прав – давнини притягнення до публічно-правової відповідальності [36].

Тепер же вони передбачені ст. 250 ГК України та іншими законами, та застосовуються, як правило, в адміністративному порядку. Так, згідно з цією

статтею ГК України, граничний строк застосування таких санкцій не може перевищувати шести місяців з дня виявлення порушення і одного року з дня порушення суб'єктом господарської діяльності правил здійснення господарської діяльності. При цьому заслуговує на увагу думка В.С. Щербини стосовно того, що строки застосування адміністративно-господарських санкцій до суб'єктів господарювання, встановлені в ст. 250 ГК України, по-перше, не відносяться до позовної давності, по-друге, істотно від неї відрізняються [137, с. 185].

Разом із тим, ст. 250 ГК України передбачена можливість встановлення інших строків застосування адміністративно-господарських санкцій в законах.

В більшості випадків численні спеціальні закони, що встановлюють адміністративно-господарські санкції, не передбачають обмеження строків їх застосування. Тому у всіх таких випадках застосуванню підлягають строки, передбачені ст. 250 ГК України. Зокрема, ці строки мають застосуватись у разі застосування адміністративно-господарських санкцій за порушення правових норм, що регулюють порядок обігу готівкових грошових коштів, застосування реєстраторів розрахункових операцій, декларування валютних цінностей або майна, що знаходяться за кордоном, здійснення валютних операцій тощо.

Разом із тим, визначення в ГК України строків застосування адміністративно-господарських санкцій потребує відповідного уточнення, зокрема стосовно санкцій різної спрямованості, а саме організаційного та майнового характеру. Виходячи зі спрямованості та характеру адміністративно-господарських санкцій, строки їх застосування доцільно передбачити для кожного запропонованого раніш виду таких санкцій. В основі такого поділу мають бути негативні наслідки, які можливі у випадках порушення правил здійснення господарської діяльності. Одна справа, коли мова йде про застосування адміністративно-господарських санкцій майнового характеру, наприклад, про накладання адміністративно-господарського штрафу за порушення податкового законодавства, і зовсім інша справа, коли застосовуються санкції організаційного характеру, наприклад, анулювання ліцензії за порушення суб'єктом господарювання ліцензійних умов.

Незважаючи на те, що і в першому, і в другому випадках мають місце негативні наслідки, внаслідок застосування адміністративно-господарських санкцій, строки їх застосування доцільно встановити різні, в тому числі й з урахуванням усунення наслідків скоєних правопорушень, незалежно від того, що, в одному випадку вони спрямовані на захист інтересів держави, а в іншому – на захист інтересів споживачів.

З урахуванням наведеного доцільно для адміністративно-господарських санкцій організаційного характеру залишити строки застосування таких санкцій, встановлені ч. 1 ст. 250 ГК України, а для адміністративно-господарських санкцій майнового характеру Н.А. Берлач пропонує, у ч. 2 ст. 250 ГК України, збільшити вдвічі строк їх застосування, тобто протягом року з дня виявлення порушення, але не пізніше як через два роки з дня порушення цим суб'єктом встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності, крім випадків, передбачених законом [45, с. 118].

Наступна особливість адміністративно-господарських санкцій стосується порядку їх застосування. Так, у відповідності до ст. 238 ГК України, ці санкції застосовують уповноважені органи державної влади або органами місцевого самоврядування. Під органами державної влади тут розуміються не тільки органи виконавчої влади, але й судові органи.

Застосування адміністративно-господарських санкцій у судовому порядку передбачається ст. 2 Постанови Верховної Ради України «Про механізм відповідальності юридичних осіб, на зберіганні яких знаходяться матеріальні ресурси державного резерву, за самовільне їх відчуження (використання, реалізацію)» [19]. В переважній же більшості законів, що передбачають застосування адміністративно-господарських санкцій, повноваження приймати рішення про застосування таких санкцій надається відповідним органам виконавчої влади.

Визначення таких органів при розгляді відповідних справ у судах пов'язане зі значними труднощами у зв'язку з численністю правових норм, що

встановлюють такі повноваження, численними відсиланнями до спеціальних норм та суперечністю між ними.

Так, ч. 4 ст. 17 Закону України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» надає право приймати рішення про застосування фінансових санкцій, передбачених цим Законом, органам доходів і зборів та/або органу, який видав відповідну ліцензію, та іншим органам виконавчої влади у межах їх компетенції [8].

Як свідчить викладене, встановлення повноважних державних органів, що мають право застосовувати адміністративно-господарські санкції, потребує достатньо глибокого аналізу законодавства, бо на практиці часто мають місце випадки, коли державні органи, що не мають належних повноважень, незаконно застосовують до суб'єктів господарювання ці санкції. Непоодинокі й випадки прийняття судами неправильних рішень у зв'язку з помилками при визначенні наявності у відповідних державних органів повноваження на застосування санкцій, які розглядаються.

Для усунення таких негативних явищ необхідно чітко визначити рівень органів державної влади та місцевого самоврядування, які мають право конкретизувати порядок та застосувати такі санкції, що має бути обов'язково передбачено лише у відповідному законі.

Таким чином, аналіз лише окремих питань стосовно адміністративно-господарських санкцій вказує на необхідність їх доопрацювання, на що слушно вказує й В.С. Щербина, який наголошує на необхідності внесення найближчим часом відповідних змін до законів, що передбачають адміністративно-господарські санкції, оскільки спостерігається невідповідність їх норм основним положенням, що закріплені в ГК України [138, с. 437]. Тобто, доцільно було б виключити із підзаконних нормативно-правових актів переліку адміністративно-господарських санкцій, із визначенням їх лише у відповідних законах, як це передбачено ГК України. А до внесення відповідних змін у такі закони призупинити дію відповідних норм всіх підзаконних нормативно-правових актів,

якими встановлено застосування будь-яких адміністративно-господарських санкцій.

При цьому також необхідно дослухатися до такої пропозиції В.С. Щербини як виокремлення положень про адміністративно-господарські санкції зі ст. 217 ГК України в самостійну статтю, зокрема, ст. 217-1 ГК України, з метою закріплення специфіки цих санкцій, відокремлення їх від інших господарських санкцій і, водночас, збереження за ними характеру заходів господарсько-правової відповідальності [138, с. 438].

І останнє, з урахуванням організаційного чи майнового характеру адміністративно-господарських санкцій, що свідчить про різні негативні наслідки їх застосування, доцільно було б поділити їх на два види: майнові та організаційні, з встановленням для кожного виду певних особливостей застосування. Та окремо для адміністративно-господарських санкцій майнового характеру передбачити у ч. 2 ст. 250 ГК України збільшений вдвічі строк їх застосування, тобто протягом року з дня виявлення порушення, але не пізніше як через два роки з дня порушення цим суб'єктом встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності, крім випадків, передбачених законом.

Впровадження вищенаведених пропозицій буде сприяти широкому застосуванню адміністративно-господарських санкцій, а також захисту прав і законних інтересів усіх учасників господарських відносин.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

У випускній кваліфікаційній роботі міститься теоретичне узагальнення та запропоноване часткове вирішення наукової проблеми санкцій в господарському праві України, яке виявляється у формулюванні комплексу наукових положень, пропозицій щодо поліпшення законодавства та рекомендацій щодо вдосконалення практичного застосування господарсько-правових санкцій:

1. У загальному, категорія юридичної відповідальності є ширшою, ніж категорія правової санкції, зважаючи на поділ відповідальності на позитивну і ретроспективну. У процесі застосування санкції реалізацію знаходить ретроспективна юридична відповідальність, тому останні співвідносяться на загальнотеоретичному рівні в більшості випадків як форма і зміст.

2. Враховуючи поняття санкції як правової категорії, можна визначити господарсько-правові санкції, як заходи державного впливу, що застосовуються до учасників господарських відносин у результаті вчинення господарського правопорушення, виражаються в настанні певних негативних наслідків правового характеру і спрямовані на гарантування захисту прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб і держави.

3. Господарсько-правові санкції комплексно виконують наступні функції: гарантійно-попереджувальну, функцію негативного стимулювання та виховну – як базові функції; штрафну, компенсаційну та функцію оперативного припинення правопорушення – як специфічні функції, залежно від виду господарсько-правової санкції.

4. Господарсько-правова відповідальність та господарсько-правові санкції не являються тотожними правовими категоріями, адже знаходять свій вияв поза межами одна одної, однак заперечувати їх взаємозв'язок також не можна, виходячи з того, що вони мають спільні сфери реалізації.

5. Наукова класифікація господарсько-правових санкцій здійснена за наступними підставами: за критерієм змісту впливу; за критерієм безпосередньої спрямованості (за характером наслідків, які виникають для правопорушника); за

характером порушених відносин; залежно від виду порушених відносин; залежно від інституту господарського законодавства, норми якого передбачають застосування господарсько-правової відповідальності, а разом з тим і господарсько-правових санкцій; за юридичними підставами виникнення; за способом застосування; за способом, за допомогою якого вони слугують правопорядку; за ознакою визначеності; за складністю та необхідністю доведення в судовому порядку застосування; за специфікою застосування.

6. Відшкодування збитків – універсальна санкція (застосовується і в горизонтальних, і у вертикальних відносинах, договірних і позадоговірних), що передбачається законом, а, отже не потребує спеціальної згадки про неї в договорі. До недоліків зазначеної санкції можна віднести складність для застосування: важко довести факт наявності збитків, їх обсяг; необхідно довести наявність всіх чотирьох елементів складу правопорушення.

6.1. З метою конкретизації сутності правової категорії відшкодування збитків необхідно:

а) привести до одноманітності визначення поняття та змісту збитків в ЦК України та ГК України, зокрема, усунути розбіжності в зазначених кодексах стосовно «знищення» (ЦК України) та «втрати» (ГК України) майна, адже дані терміни не є тотожними; усунути розбіжності щодо трактування визначення додаткових витрат, як складової частини збитків; упущену вигоду визначити в ГК України не як «неодержаний прибуток», а як «неодержаний дохід»; виключити матеріальну компенсацію моральної шкоди зі складу збитків;

б) здійснити послідовне проведення принципу повного відшкодування збитків; виключити із законодавства численні випадки обмеженої відповідальності;

в) розробити відповідні методики щодо визначення розміру збитків, адже наявні вже застарілі, доручивши це Кабінету Міністрів України;

г) встановити в ГК України вичерпний перелік випадків, коли учасник господарських відносин вправі на законних підставах відмовитись від подальшого виконання зобов'язання.

7. Штрафні санкції – один з основних видів господарсько-правових санкцій, що часто застосовуються на практиці та стимулюють учасників господарських відносин дотримуватись встановлених законодавством правил. Вони виконують важливі виховну та стимулюючу функції, що обумовлено такими факторами, як: можливість застосування лише у випадках, що є прямо передбачені законом або договором; застосування їх при наявності лише самого факту правопорушення (основна підстава); залежність розміру штрафних санкцій від негативних наслідків господарського правопорушення.

7.1. Питання з приводу застосування штрафних санкцій, які доцільно було б врегулювати на законодавчому рівні:

а) закріпити у ГК України норму щодо розмежування видів штрафних санкцій та співвідношення неустойки зі збитками, щоб уникнути плутанини в майбутньому;

б) деталізувати питання щодо розміру штрафних санкцій (з приводу застосування спеціальної норми, а не загальної, передбаченої цивільним законодавством);

в) виключити з ч. 1 ст. 233 ГК України визначення майнового стану сторін обставиною, яка має враховуватись судом при зменшенні штрафних санкцій;

г) віднести до критеріїв зменшення розміру штрафних санкцій такі обставини: можливість та готовність винної сторони господарських зобов'язань усунути наслідки невиконання зобов'язання; своєчасність попередження про неможливість виконання своїх зобов'язань; часткове виконання зобов'язань на момент розгляду справи;

г) уточнити строк нарахування штрафних санкцій стосовно порушення конкретних видів господарських зобов'язань, з доповненням ч. 6 ст. 232 ГК України після слів: «мало бути виконано», такими словами: «якщо інше не передбачено законом чи договором».

8. Оперативно-господарські санкції є специфічним видом господарсько-правових санкцій, метою застосування яких є припинення або попередження повторення порушень господарського зобов'язання без звернення до

компетентного органу юрисдикції та незалежно від вини суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання.

8.1. Являють собою швидкий додатковий захід впливу на недобросовісну сторону господарського договору, а отже, для забезпечення належного господарського правопорядку у цих договірних відносинах та зменшення в майбутньому вірогідності оскарження застосування оперативно-господарських санкцій у ГК України слід закріпити загальні положення такого порядку:

а) ч. 2 ст. 235 ГК України доцільно після слів «передбачено договором» доповнити словами «або законодавством»;

б) в ст. 237 ГК України передбачити обов'язок встановлення:

– для сторони договору, яка потерпіла від правопорушення, по складанню акту, в якому повинен бути документально зафіксований факт правопорушення, що підтверджує наявність фактичної підстави для застосування оперативно-господарських санкцій цією стороною договору;

– відповідних застережень у самому договорі для третіх осіб щодо можливості застосування оперативно-господарських санкцій, які можуть обмежити передачу майна по договору;

– терміну застосування таких санкцій та оскарження їх застосування, а саме пропонується таким терміном визнати один місяць від дня виявлення порушення, та не більше трьох місяці від дня його скоєння. При цьому доцільно залишити право за суб'єктами господарювання самостійно за взаємною згодою визначати у договорі інший порядок застосування таких санкцій.

9. Адміністративно-господарські санкції – це заходи організаційно-правового або майнового характеру, що застосовуються уповноваженими органами державної влади і органами місцевого самоврядування та спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання і ліквідацію його наслідків. Вони не є видом господарсько-правових санкцій, однак є специфічним заходом господарсько-правової відповідальності та мають не менш важливе значення у сфері регулювання позадоговірної дисципліни учасників господарських відносин.

9.1. Аналіз лише окремих положень стосовно адміністративно-господарських санкцій вказує на необхідність їх доопрацювання, зокрема, необхідно:

а) внести найближчим часом відповідні зміни до законів, що передбачають застосування адміністративно-господарських санкцій, а саме: виключити із підзаконних нормативно-правових актів перелік адміністративно-господарських санкцій, із визначенням їх лише у відповідних законах, як це передбачено ГК України. А до внесення відповідних змін у такі закони призупинити дію відповідних норм всіх підзаконних нормативно-правових актів, якими встановлено застосування будь-яких адміністративно-господарських санкцій;

б) виокремити положення про адміністративно-господарські санкції зі ст. 217 ГК України в самостійну статтю, зокрема, ст. 217-1 ГК України, з метою закріплення специфіки цих санкцій, відокремлення їх від інших господарських санкцій і, водночас, збереження за ними характеру заходів господарсько-правової відповідальності;

в) поділити адміністративно-господарські санкції на два види: майнові та організаційні, з встановленням для кожного виду певних особливостей застосування. Та окремо для адміністративно-господарських санкцій майнового характеру передбачити у ч. 2 ст. 250 ГК України збільшений вдвічі строк їх застосування, тобто протягом року з дня виявлення порушення, але не пізніше як через два роки з дня порушення цим суб'єктом встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності, крім випадків, передбачених законом;

г) визначити рівень органів державної влади та місцевого самоврядування, які мають право конкретизувати порядок застосування адміністративно-господарських санкцій та застосувати такі санкції, що має бути обов'язково передбачено лише у відповідному законі.

В ході наукового дослідження сформульовано ряд пропозицій, що будуть сприяти широкому застосуванню господарсько-правових санкцій, а також захисту прав і законних інтересів усіх учасників господарських відносин, а саме:

1. Корегувати встановлене в ч. 1 ст. 217 ГК України визначення господарсько-правових санкцій, зазначивши наступне їх визначення: «господарсько-правові санкції – заходи державного впливу, що застосовуються до учасників господарських відносин у результаті вчинення господарського правопорушення, виражаються в настанні певних негативних наслідків правового характеру і спрямовані на гарантування захисту прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб і держави»;

2. Виключити п 4. ч. 1 ст. 225 ГК України «матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом» зі складу збитків;

3. Виключити з ч. 1 ст. 233 ГК України «майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні» як обставину, що має враховуватись судом при зменшенні штрафних санкцій;

4. Доповнити ч. 1 ст. 237 ГК України словами «оперативно-господарські санкції можуть бути застосовані до суб'єкта господарювання протягом одного місяця від дня виявлення порушення, але не більше трьох місяців від дня його скоєння».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Господарський кодекс України: Закон України, Кодекс України від 16.01.2003 р. № 436–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19–20, № 21–22. – ст. 144.
3. Податковий кодекс України: Кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13–14, № 15–16, № 17. – ст. 112.
4. Цивільний кодекс України: Кодекс України, Закон України від 16.01.2003 р. № 435–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40–44. – ст. 356.
5. Цивільний кодекс Української РСР: Кодекс Української РСР від 18.07.1963 р. № 1540–06 // Відомості Верховної Ради України. – 1963. – № 45. – ст. 284.
6. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 р. № 3792–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – ст. 64.
7. Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань: Закон України від 22.11.1996 р. № 543/96–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 5. – ст. 28.
8. Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів: Закон України від 19.12.1995 р. № 481/95–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 46. – ст. 345.
9. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 31–32. – ст. 263.

10. Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну: Закон України від 22.12.1998 р. № 332-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 11. – ст. 78.
11. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 07.06.1996 р. № 236/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 36. – ст. 164.
12. Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту: Закон України від 22.12.1998 р. № 330-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 9–10. – ст. 65.
13. Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту: Закон України від 22.12.1998 р. № 331-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 12–13. – ст. 80.
14. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон УРСР від 16.04.1991 р. № 959-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 29. – ст. 377.
15. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 02.03.2015 р. № 222-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 23. – ст. 158.
16. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон УРСР від 25.06.1991 р. № 1264-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – ст. 546.
17. Про природні монополії: Закон України від 20.04.2000 р. № 1682-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 30. – ст. 238.
18. Про режим іноземного інвестування: Закон України від 19.03.1996 р. № 93/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 19. – ст. 80.
19. Про механізм застосування міри відповідальності юридичних осіб, на зберіганні яких знаходяться матеріальні ресурси державного резерву, за самовільне їх відчуження (використання, реалізацію): Постанова Верховної Ради України від 20.02.1996 р. № 57/96-ВР [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57/96-вр>.

20. Про затвердження Порядку визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.02.1996 р. № 116-96-п [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116-96-п> <http://www.rada.gov.ua>.

21. Постанова Верховного Суду України від 09.04.2012 р. у справі № 20/246–08 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/12022734>.

22. Постанова Верховного Суду України від 21.10.2015 р. у справі № 6-2003цс15 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53118512>.

23. Постанова Вищого господарського суду України від 08.11.2017 р. у справі № 908/2957/16 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70163816>.

24. Постанова Вищого господарського суду України від 15.10.2015 р. у справі № 921/700/14–г/14 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/12034864>.

25. Постанова Вищого господарського суду України від 25.09.2017 р. у справі № 905/2321/16 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/69151322>.

26. Постанова Вищого господарського суду України від 28.02.2013 р. у справі № 23/5005/5208/2012 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29718171>.

27. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 14.06.2017 р. у справі № 910/22290/16 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67349008>.

28. Постанова Судової палати у господарських справах Верховного суду України від 09.08.2017 р. у справі № 908/2138/16 [Електронний ресурс] // Єдиний

державний реєстр судових рішень. – Режим доступу:

<http://reyestr.court.gov.ua/Review/17051018>.

29. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням моральної шкоди: Роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 29.02.1996 р. № 02–5/95 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v5_95800–96.

30. Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України: Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 07.04.2008 р. № 01–8/211 // Вісник господарського судочинства, – 2008. – № 3. – ст. 15.

31. Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства у справах, в яких заявлено вимоги про відшкодування збитків: Оглядовий лист Вищого господарського суду України від 14.01.2014 р. № 01-06/20/2014 // Вісник господарського права. – 2014. – № 2. – ст. 14.

32. Про деякі питання практики застосування законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань: Постанова пленуму Вищого господарського суду України від 17.12.2013 № 14 // Вісник господарського судочинства. – 2014. – № 1. – ст. 22.

33. Рішення Господарського суду Донецької області від 14.08.2013 р. у справі № 905/4066/13 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33091541>.

34. Рішення Господарського суду Київської області від 09.10.2018 р. у справі № 911/1718/18 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77183311>.

35. Рішення Господарського суду Київської області від 11.10.2018 р. у справі № 911/1512/18 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77183333>.

36. Рішення Конституційного суду України від 30.05.2001 р. у справі № 1-22/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 24. – ст. 57.

37. Адамовська О. А. Штрафні санкції та заздальгідь встановлені збитки / О. Адамовська // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 8. – С. 45–48.
38. Актуальні проблеми господарського права: навч. посіб. / [Бобкова А. Г., Деркач Е. М., Куш Л. І.] .]. – Х.: Донец. нац. ун-т., 2014. – 191 с.
39. Алексеев С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – М.: Проспект, 2009. – 576 с.
40. Алексеев С. С. Общая теория права. В двух томах. Том II / С. С. Алексеев. – М.: Юридическая литература. – 1982. – 360 с.
41. Базылев Б. Т. Сущность санкций в советском праве / Б. Т. Базылев // Правоведение. – 1976. – № 5. – С. 32–38.
42. Басин Ю. Г., Диденко А. Г. Имущественная ответственность и оперативные санкции в системе хозяйственного механизма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [Http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=186063](http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=186063).
43. Батрин С. Господарське право як самостійна галузь права: до постановки питання / Батрин С. // Юридична Україна. – 2010. – С. 92–96.
44. Бервено С. М. Поняття збитків за Цивільним та Господарським кодексами України Реалізація чинних Цивільного та Господарського кодексів України: проблеми та перспективи: Зб. наук. Праць (за матеріалами науково-практичної конференції, м. Київ, 24 листопада 2005 р.). – К.: НДІ приватного права і підприємництва АПРН України, 2006. – С. 266–271.
45. Берлач Н. А. Шляхи вдосконалення правового забезпечення застосування адміністративно-господарських санкцій в Україні // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». – 2012. – № 11. – С. 117–120.
46. Бобкова А. Г. Оперативно-хозяйственные санкции // Хозяйственный кодекс Украины : Научно-практический комментарий / Под. ред. А. Г. Бобковой. – Харьков: Издатель ФЛ-П Вапнярчук Н. Н., 2008. – С. 750–752.

47. Богун В. Індивідуальний режим ліцензування і припинення експортно-імпортних операцій як види спеціальних економічних санкцій // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 6. – С. 32–34.
48. Большой юридический словарь / А. Я. Сухарев, В. Е. Крутских, А. Я. Сухарева. – М.: Инфра-М, 2003. – 704 с.
49. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения: Изд. 2-е, испр. – М.: «Статут», 1999. – 848 с.
50. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность: (очерк теории) / С.Н. Братусь // – М.: Юридическая литература. 1976. – 215 с.
51. Бриных Е.В. Оперативные санкции – форма гражданско-правовой ответственности // Советское государство и право. – М.: Наука, 1969, № 6. – С. 65–70.
52. Булгакова І. В. Господарське право України: Навч. посіб. – Ю: Прецедент, 2006. – 346 с.
53. Васькин В.В. Возмещение убытков предприятиям / В.В. Васькин – М.: Юрид. лит., 1977. – 104 с.
54. Васькин В. В., Овчинников Н. И., Рогович Л. Н. Гражданско-правовая ответственность. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1988. – 180 с.
55. Веремеенко И. И. Административно-правовые санкции / Веремеенко И. И. – М.: Юрид. лит., 1975. – 190 с.
56. Винокурова Л.Ф. Відповідальність за порушення у сфері господарювання: проблеми застосування норм Господарського та Цивільного кодексів // Бюлетень Мін-ва юстиції України. – 2005. – № 4. – С. 46–52.
57. Відповідальність суб'єктів господарських відносин. Законодавство, коментар, судова практика / О.А. Беяневич, І.М. Жуков, С.А. Кузьміна, В.С. Щербина. коментар; Л.О. Панькова, упорядкування. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – 392 с.
58. Відшкодування збитків у сфері господарювання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mylektsii.ru/5-151493.html>.

59. Вінник О.М. Господарське право: навч. посіб. – 2-ге вид., змінене та доп. / О. М. Вінник // – К.: Правова єдність, 2012. – 766 с.
60. Вінник О. М. Господарське право: Навчальний посібник. – 2-ге вид., змін. та доп / О. М. Вінник // – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2009. – 765 с.
61. Войтенко І. С. Поняття, сутність та ознаки адміністративно-господарських санкцій за адміністративним законодавством України / І. С. Войтенко // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 1. – С. 117–121.
62. Волинка К. Г. Теорія держави і права: навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.
63. Гапало С. Ю. Правова природа оперативно-господарських санкцій / С. Ю. Гапало // Форум Права. – 2007. – № 3. – С. 52–60 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-3/07gsjogs.pdf>.
64. Гапало С.Ю. Санкції в господарському праві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.04 «господарське право; господарсько-процесуальне право» / Гапало Світлана Юріївна – Київ, 2011. – 23 с.
65. Господарське право України: підручник: у 2 ч.: Ч. 2 / О.Б. Андрєєва, О.П. Гетманець, І.І. Гришина та ін., За заг. ред. О.П. Гетманець, Ю.М. Жорнокуя, О.М. Шуміла. – Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2014. – 368 с.
66. Господарське право: загальна частина / Апаров А.М., Онищенко О.М.. – 6-те вид., переробл. і допов. – К.: Істина, 2016. – 452 с.
67. Господарське право: навч.посіб. / З.І. Сущук-Слюсаренко. – К.: КНТЕУ, 2013. – 216 с.
68. Господарське право: підручник / Д.В. Задихайло, В.М. Пашков, Р.П. Бойчук та ін.; за заг. ред. Д.В. Задихайла, В.М. Пашкова. – Х.: Право, 2012. – 696 с.
69. Господарське право: Підручник / О.П. Подцерковний, О.О. Квасніцька, А.В. Смітюх та ін.; За ред. О.П. Подцерковного. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Х.: Одиссей, 2012. – 424 с.

70. Грек Б.М. Господарсько–правова відповідальність учасників господарських відносин: загальноправовий аспект / Б.М. Грек // Вісник Академії адвокатури України. – 2008. – Число 2. – С. 36–50.
71. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. – М.: Рос. право, 1992. – 204 с.
72. Гуйван П. Відповідальність сторони за договором за неналежне застосування санкцій до контрагента // Право України.– 2004.– № 6.– С. 36–39.
73. Демский Э. Соотношение административной и хозяйственной ответственности / Э. Демский // Юридическая практика. 04.05.2005 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://jurpractika.com/article.php?id=10004613>.
74. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін. – Харків: Право, 2011. – 584 с.
75. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Рогачова та ін.; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Харків: Право, 2002. – 432 с.
76. Заринова О. И. Хозяйственный кодекс Украины: науч.-практ. комментарий / Заринова О. И., Харитонов Е. О., Коссак В. М. – Х.: Одиссей, 2006. – 40 с.
77. Заярний О. А. Оперативно-господарські санкції у механізмі правового регулювання господарських відносин / О. А. Заярний // Вісник господарського судочинства. – 2010. – № 2. – С. 104–112.
78. Заярний О. Співвідношення понять господарсько–правова відповідальність та господарсько–правові санкції / О. Заярний // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2010. – Вип. 82. – С. 51–57. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2010_82_18.
79. Иоффе О. С. Обязательственное право / О.С. Иоффе // – М.: Юрид. лит., 1975. – 880 с.

80. Карпов М.С. Гражданско-правовые меры оперативного воздействия. – М.: Статут, 2004. – 141 с.
81. Карпов М. С. Правоохранительный характер мер оперативного воздействия // Адвокат. – 2003. – № 6. – С.18–20.
82. Кархалев Д.Н. Соотношение мер защиты и мер ответственности в гражданском праве. Дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук / Д. Н. Кархалев // Екатеринбург. – 2003. – 180с.
83. Каудыров Т. Е. Гражданско-правовые оперативные санкции в хозяйственных отношениях: Автореф. дис. канд. юрид. наук. / Т. Е. Каудыров. // – Томск, 1986. – 25 с.
84. Качмар О. Админсанкции по хозкодексу: взгляд на правовую природу административно-хозяйственных санкций / О. Качмар // Юридическая практика. – 2007. – 28 августа. – № 35. – С. 1, 22–23.
85. Кельзен Г. Чистое учение о праве. Перевод Лёзова С. В. М.: ЛН СССР ИНИОН, 1987. – 114 с.
86. Козюбра М.І. Загальна теорія права. – Київ: Ваіте, 2015. – С.132–134.
87. Козюбра М. І. Переконання і примус в радянському праві / М. І. Козюбра. – К.: Наукова думка, 1970. – 152 с.
88. Коссак В.Н. Оперативні санкції в новому Цивільному Кодексі // Вісник Львівськ. університету. Сер.: Юридична. – 2004. – Вип.39. – С.278–281.
89. Костенко И.В., Ефимов С.А. Оперативно-хозяйственные санкции как гарантии надлежащего исполнения обязательств. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.paritet.ua/index.php?part_id=88&public_id=30.
90. Красавчиков О.А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве // Проблемы гражданскоправовой ответственности и защиты гражданских прав. Сборник ученых трудов. – Свердловск, 1973, Вып. 27. – С. 9–28.
91. Красніков Д.А. Еволюція поняття «збитки» та регулювання їх відшкодувань в Україні / Д.А. Красніков // Наукові праці Кіровоградського

національного технічного університету. Економічні науки. – 2012. – Вип. 22(2). – С. 259–264.

92. Курылев С. В. Санкция как элемент правовой нормы / С. В. Курылев // Сов. государство и право. – 1984. – № 8. – С. 47-51.

93. Лебідь В.І. Господарське право: навчальний посібник. – 2-ге видання допов. і пере роб. – К.: Алерта, 2014. – 416 с.

94. Лейст О.Э. Санкции в советском праве. / О. Э. Лейст. – Москва: юрид. лит., 1962. – 218 с.

95. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы) / О. Э. Лейст. – М.: Моск. гос. ун-т, 1981. – 240 с.

96. Лук'янець Д. М. Розвиток інституту адміністративної відповідальності: концептуальні засади та проблеми правової реалізації : автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Д. М. Лук'янець; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – 18 с.

97. Лук'янець Д. Про правову природу адміністративно господарських санкцій / Д. Лук'янець // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – №3. – С. 10–15.

98. Макотченко Л. Штрафні санкції як форма господарсько-правової відповідальності // Вопросы государства и права: Материалы студ. науч. конф. (9 апр. 2004 г.). – Вып. XXV. – Донецк, 2004. – С. 64–66.

99. Малейн Н.С. Проблемы имущественной ответственности хозяйственных органов. Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Малейн Н.С., 1969. – 31 с.

100. Малейн Н.С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях / Н. С.Малейн. – М.: Наука, 1968. – 206 с.

101. Малько А. В. Поощрение как правовое средство / А. В. Малько // Правоведение. – 1996. – № 3. – С. 26–36.

102. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве / А. В. Малько // Правоведение. – 1998. – № 3. – С. 134–147.

103. Мамутов В.К. Господарський кодекс України: Науково–практичний коментар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/154827/>.
104. Мамутов В.К. Не слишком ли много мы принимаем законов. Законодательное обеспечение экономической политики // Закон и бизнес. – 2005. – 2–15 июля (№ 27–28).
105. Мамутов В.К. Предприятие и материальная ответственность / В.К. Мамутов, В.В. Овсиенко, В.Я. Юдин. – М.: Наук. думка, 1971. – 190 с.
106. Мілаш В.С. Господарське право: навч. посіб. – 3-тє вид., змін. – Х.: Право, 2016. – 332 с.
107. Морозова Л. А. Теория государства и права: учебник / Л. А. Морозова. – М.: Эксмо, 2008. – 414 с.
108. Мусаткіна А. А. Об общем понятии санкции нормы права / А. А. Мусаткіна // Актуальные проблемы российского права. – 2015. – № 1. – С. 32–37.
109. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / [Г.Л. Знаменський, Д.Х. Липницький, В.К. Мамутов, І.Г. Побірченко, Д.М. Притика, В.В. Хахулін, Ю.С. Шемшученко, В.С. Щербина, О.І. Ющик]. – К.: Юрінком Інтер, 2004.
110. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / [О. А. Беяневич, О. М. Вінник, В. С. Щербина та ін.]; за заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 720 с.
111. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / О.А. Беяневич, О.М. Вінник, В.С. Щербина та ін.; за заг. ред. Г.Л. Знаменського. В.С. Щербини. – К.: Юрінком Інтер, 2012. – С. 429.
112. Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательстве. – М.: Госюриздат, 1950. – 416 с.
113. Ойгензихт В.А. Имущественная ответственность в хозяйственных договорах. – Душанбе: Тадж. ун-т., 1980. – 111с.
114. Орехов В. Ю. Загально-теоретичні проблеми розуміння санкції / В. Ю. Орехов // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 4. – С. 68–74.

115. Орехов В. Ю. Санкції в праві як елемент правового регулювання та охорони суспільних відносин: автореферат на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / В. Ю. Орехов. – Київ: КНУВС, 2008. – 22 с.

116. Перевалов В. Д. Нормы и формы (источники) права. Система права и система законодательства // Теория государства и права: учебник / Отв. ред. В. Д. Перевалов. – М.: Норма, 2008. – 496 с.

117. Пиголкин А. С. Нормы советского социалистического права и их структура // Вопросы общей теории советского права: сб. ст. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 148–193.

118. Подцерковный О. П. Хозяйственно-правовые санкции / О. П. Подцерковный // Хозяйственное право Украины / под ред. А. С. Васильева, О. П. Подцерковного. – 2-е изд., перераб. и доп. – Х.: ООО «Одиссей», 2006. – С. 263–279.

119. Потоцький М.Ю. Особливості адміністративно-господарських санкцій у сфері інтелектуальної власності / М.Ю. Потоцький // Наше право. – 2013. – № 8. – С. 175–182. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2013_8_33.

120. Правознавство: словник термінів: навчальний посібник / за ред. В. Г. Гончаренка. – К.: Юрисконсульт, КНТ, 2007. – 636 с.

121. Пугинский Б.И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях / Б. И. Пугинский // М.: Юрид. лит., 1984. – 224 с.

122. Сопронюк О. Поняття санкції у теорії права // Історико-правовий часопис, 2016. – № 1(7). – С. 234–240.

123. Савичев В. Г. Предприятие и правовые санкции / В. Г. Савичев // – М.: Юрид. лит., 1981. – 111 с.

124. Селіванова І. Деякі питання відповідальності за правопорушення у сфері господарювання по Цивільному та Господарському кодексам України // Юридичний радник. – 2004. – № 2. – С. 40–42.

125. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник // Видання перероблене і доповнене. – Харків: Еспада, 2009. – 604 с.
126. Словник української мови: в 11 томах / за заг. ред. І. К. Білодіда. – Том 9. – К.: Наукова думка, 1978. – 850 с.
127. Татькова З.Ф. Відповідальність у формі застосування адміністративно-господарських санкцій // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 998–1007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
128. Татькова З.Ф. Відповідальність у формі сплати штрафних санкцій / З.Ф. Татькова // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2011. – №15. – С. 37–44.
129. Татькова З. Ф. Підстави, види та форми господарсько-правової відповідальності: автореф. дис. канд. юрид. наук; 12.00.04 / З. Ф. Татькова. – Донецьк, 2010. – 21 с.
130. Теньков С. Оперативно-господарські санкції у судовій практиці / С. Теньков // Вісник господарського судочинства. – 2005. – № 6. – С. 126–128.
131. Томашевский Н. П. О структуре правовой нормы и классификации ее элементов / Н. П. Томашевский // Вопросы общей теории советского права. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 244–245.
132. Фетісова С. В. Види адміністративно–господарських санкцій та підстави їх застосування / С. В. Фетісова // Збірник статей МНПК. – Дніпропетровськ : Видавництво «Наука і освіта», 2008. – С. 76–85.
133. Хачатуров Р. Л., Ягутян Р. Г. Юридическая ответственность / Р. Л. Хачатуров, Р. Г. Ягутян. – Тольятти: Междунар. акад. бизнеса и банков. дела, 1995. – 200 с.
134. Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред. О. В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика. – 3-те вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 976 с.
135. Шевченко Н.М. Адміністративно-господарські санкції в системі правової охорони / Н.М. Шевченко // Актуальні проблеми держави і права. – 2005.

– Вип. 25. – С. 317–321 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2005_25_75.

136. Шевченко Н.М. Господарсько-правова відповідальність та господарські санкції / Н.М. Шевченко // Університетські наукові записки. – 2005. – № 3. – С. 175–179 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2005_3_34.

137. Щербина В.С. Адміністративно-господарські санкції в системі заходів господарсько-правової відповідальності / В. С. Щербина // Вісник господарського судочинства. – 2006. – № 2. – С. 180–185.

138. Щербина В. С. Адміністративно-господарські санкції як форма господарсько-правової відповідальності // Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Т. 4 : Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права. – Х.: Право, 2008. – С. 402–450.

139. Щербина В.С. Господарське право : підручник / В.С. Щербина. – 5-те вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2012. – 600 с.

140. Щербина В.С. Господарське право України: Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 392 с.